Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

Realisatieplan Visie LNV
Op weg met nieuw perspectief

Den Haag, 17 juni 2019

Inhoudsopgave

1 Energie voor verandering 1
De aanpak: regierol en beleidsinzet 2
Opzet van dit realisatieplan 4

2 Kringlooplandbouw in de praktijk 5
2.1 Bodem, water en emissies 6
Emissies 8
2.2 Meststoffen en diervoeders 10
Voer-mestkringloop 10
Bijdrage van plantaardig eiwit en nieuwe eiwitbronnen 12
Herbezinning mestbeleid 13
2.3 Samenwerking in de regio 14
Infrastructuren voor samenwerking: Regio Deals en Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland (IBP-VP) 14
GLB-proefprojecten en andere regionale initiatieven 15
Experimenteerruimte in gebieden 15
2.4 Initiatieven in agroketens 17

3 Toekomstperspectieven voor ondernemers 21
3.1 Veehouderij: naar meer waardering voor duurzame producten 21
Veehouderij in veenweidegebieden 22
3.2 Open teelten: naar weerbare planten en teeltsystemen 23
3.3 Glastuinbouw: klimaatneutrale en rendabele teelt 24
3.4 Visserij: naar een veerkrachtige sector in een multifunctionele ruimte 25
3.5 Agrarisch ondernemerschap: naar nieuwe bedrijvigheid 27

4 Randvoorwaarden op orde krijgen 29
4.1 Verdienvermogen agrarische ondernemers 29
4.2 Kennis en innovatie richten op omslag 30
4.3 Internationale omgeving 32
Internationale markten 33
Kennisontwikkeling en kennisdeling internationaal 33
Voedselzekerheid in de wereld 34
4.4 Verbinding landbouw-natuur 36
Biodiversiteit 36
Diversiteit in landschap 37
4.5 Waardering voedsel en relatie boer-burger 37
Boer en burger 37
Voedselverspilling 38
4.6 Wet- en regelgeving 39
Belemmeringen wegnemen 40

5 En nu verder 41
LNV-begroting 41
Afwegingen ten behoeve van het Nationaal Strategisch Plan 41
Monitoring 41
Netwerkvorming 42
Naar een steeds actueel realisatieplan 42
Leiding geven en afspraken maken 42

Bijlagen 43
1. Meetlat geconcretiseerd 43
2. Bloemlezing regionale initiatieven 45
3. Voortgang afspraken Voedseltop 2017 47
4. Advies Klankbordgroep landbouw LNV-Visie 49

1 Energie voor verandering

De kern van de visie *Waardevol en verbonden*, die op 8 september jl. is verschenen, is de omschakeling naar kringlooplandbouw. Deze omschakeling is nodig voor een toekomst-bestendige landbouw in Nederland. Het is een omschakeling waarin niet druk op de kostprijs van producten leidend is, maar het streven naar voortdurende verlaging van het verbruik van grondstoffen en vermindering van de druk op de leefomgeving. De resultaten daarvan zijn een beter verdienvermogen voor boeren, tuinders en vissers, minder schadelijke emissies naar bodem, lucht en water en vergroting van de biodiversiteit. De voedselvoorziening moet én economisch én ecologisch efficiënt zijn: we willen kunnen voorzien in de behoefte aan voedsel, met een volhoudbaar gebruik van grondstoffen en een verantwoord gebruik van hulpbronnen. Kringlooplandbouw maakt het mogelijk op kosten te besparen en zo min mogelijk tot geen negatieve impact te hebben op biodiversiteit, natuur, klimaat en landbouwhuisdieren.

In de visie is kringlooplandbouw geen blauwdruk maar geeft het richting aan een collectieve zoektocht naar een economisch en ecologisch vitale productiewijze en een voedselsysteem dat waardevol en gewaardeerd voedsel voortbrengt. De productie en de consumptie van voedsel zijn twee zijden van één medaille; in de uitwerking van het begrip kringlooplandbouw staat daarom voor mij de beschikbaarheid van voldoende, betaalbaar en verantwoord geproduceerd voedsel nationaal én wereldwijd centraal. De realisatie van de visie is niet mogelijk zonder goede beloning van de producent en aandacht voor de waardering (ook in de prijs) van voedsel. Internationaal willen we onze kennis over voedsel en de duurzame productie ervan delen.[1]

Om voort te kunnen bouwen op de hoge innovatiegraad en de sterke internationale oriëntatie van de Nederlandse agrosectoren zal die zoektocht gekenmerkt worden door een grote verscheidenheid (zie kader). Voor de verschillende agrarische sectoren biedt deze omschakeling de basis voor een goed toekomstperspectief. Voor de veehouderij maakt het een steviger maatschappelijke inbedding mogelijk, voor de open teelten een weerbaar plantsysteem, voor de glastuinbouw een klimaatneutrale en rendabele teelt en voor de visserij een veerkrachtige, duurzame sector in een multifunctionele ruimte. Minstens zo interessant uit oogpunt van vernieuwend ondernemerschap is dat de omslag naar kringlooplandbouw prikkelt tot nieuwe bedrijvigheid en nieuwe bedrijfsvormen.

Open vizier en diverse oplossingen

"De diversiteit in agrarische bedrijvigheid en samenwerkingsverbanden in de kringlooplandbouw zal groot zijn. De ene ondernemer zet in op voedselproductie voor de lokale markt en zoekt daarvoor partners, een ander ziet kansen voor de export naar de wereldmarkt en benut daarvoor zijn internationale relaties; vaak gaat het om de combinatie van beide. Voor de een zal schaalvergroting de oplossing zijn, voor de ander is een multifunctionele aanpak de toekomst. Voor het succes van kringlooplandbouw is het belangrijk met een open instelling te kijken naar de verscheidenheid aan landbouwpraktijken die mogelijk is. Het wordt een omslag waarbij ondernemers gestimuleerd worden om kennis en ervaringen met elkaar te delen."
Bron: LNV-Visie *Waardevol en verbonden*

Het kabinet streeft ernaar dat het voor alle betrokken partijen in en om de agrosector steeds aantrekkelijker en logischer wordt om kringlopen van grondstoffen en hulpbronnen in 2030 op een zo laag mogelijk – regionaal, nationaal of internationaal – schaalniveau te sluiten en zo te bewerkstelligen dat Nederland koploper is in kringlooplandbouw. Om dit mogelijk te maken heeft het kabinet in de visie vier randvoorwaardelijke doelen opgenomen:

- De economische positie van boeren en tuinders is dusdanig dat zij in de

[1] Daarmee bouwt dit realisatieplan ook voort op de Kamerbrief 'Accenten voedselbeleid' van april 2018 (Kamerstuk 31 532, nr. 193).

kringlooplandbouw een goed inkomen verdienen, nieuwe verdienmodellen kunnen ontwikkelen, kunnen innoveren en gezonde bedrijven in stand kunnen houden.
- De natuur in de natuurgebieden, op de landbouwgronden en in de wateren is rijker en veelzijdiger. De biodiversiteit neemt toe. Landbouw en natuur versterken elkaar.
- De maatschappelijke waardering voor voedsel is toegenomen. Dat geldt voor individuele consumenten, voor grootgebruikers en voor horeca. Verspilling is uit den boze. De afstand tussen primaire producenten en burgers is kleiner geworden.
- Nederland heeft internationaal zijn prominente, vernieuwende rol behouden.

In dit realisatieplan voeg ik hier twee randvoorwaarden aan toe:
- De inspanningen op het gebied van kennis en innovatie worden maximaal gericht op het realiseren van kringlooplandbouw, onder andere door ruim baan te geven aan een grote diversiteit aan praktijkinnovaties en passende opleidingen voor de ondernemers van morgen.
- Wet- en regelgeving stimuleren de omslag, vooral door vermindering van de regeldruk, nadruk op regels die werken en experimenteerruimte.

Ik hanteer voor de realisatie van de visie drie tijdhorizons. De eerste is die van deze kabinetsperiode, waarin het beleid maximaal gericht wordt op het scheppen van de goede randvoorwaarden voor verandering. De tweede is het richtjaar 2030, omdat een periode van tien jaar voldoende dichtbij is om afgewogen beslissingen te kunnen nemen en voldoende ver weg is om structurele verandering te mogen verwachten. Voor veel doelen in dit realisatieplan is het jaar 2030 het eerste richtsnoer voor verandering. En ten derde de periode *voorbij 2030*, in de wetenschap dat een omslag als deze een generatie in beslag neemt en zich van lieverlee nieuwe, nu nog misschien onvoorstelbare grenzen en mogelijkheden zullen aandienen.

De aanpak: regierol en beleidsinzet

De visie heeft veel steun gekregen van direct belanghebbenden en in de Kamer. De richting die de visie aangeeft wordt door velen onderschreven, ondersteund en al toegepast, getuige de diverse voorbeelden van kringlooplandbouw die we in de praktijk zien. Dat is meer dan bemoedigend, omdat de omslag naar kringlooplandbouw en alles wat daarbij komt kijken een grote verandering betekent in structuur, cultuur en werkwijzen. Een verandering die in veel gevallen bovenop de ingrijpende veranderingen komt die zich de afgelopen decennia al hebben voltrokken. Om verdere stappen te kunnen zetten is het onontbeerlijk dat de maatschappelijke en economische partijen, de consumenten en de overheden samen optrekken.

U heeft mij gevraagd om bij de realisatie van de visie krachtig regie te nemen (motie-De Groot, 35 000-XIV, nr. 35). Hoe wil ik deze *regierol* invullen? De verandering richting kringlooplandbouw is een transitieproces dat een lange adem vergt en niet louter planmatig kan worden doorgevoerd. Het is eerder een zoektocht waarin we heldere doelen stellen en de vrijheid moeten nemen om te experimenteren, om fouten te maken en daarvan te leren. Hierbij past geen '*one size fits all*'-oplossing. Evenmin is het een vrijblijvende zoektocht: de verandering is nodig in ons aller belang.

Ik ben ervan overtuigd dat het fundament voor de transitie ligt in de energie die bij de mensen in de regio's en in de diverse agroketens aanwezig is – de ondernemers, de bestuurders, de burgers. Veel mensen met wie ik spreek hebben behoefte aan een nieuw perspectief. Het herkennen, erkennen en waarderen van grote of soms schijnbaar kleine stappen die bijdragen aan de ontwikkeling richting kringlooplandbouw zie ik als een belangrijke taak van de overheid[2]. De energie en vernieuwingszin van iedereen die met nieuwe initiatieven komt, waardeer ik zeer. Zo brengen we immers kringlooplandbouw in de praktijk. Juist in een transitie als deze, waarin veel ter discussie staat en iedereen verantwoordelijkheid draagt, moet de overheid ruimte bieden voor verscheidenheid om in de eigen context en naar eigen inzichten invulling te geven aan de visie. Hiermee kom ik tegemoet aan een krachtige oproep die ik op verschillende manieren uit de praktijk hoor: 'schrijf niet

[2] Zie ook K. Termeer, in Expertpaper over het bewerkstelligen van een transitie naar kringlooplandbouw; Bijlage bij 35000-XIV, nr. 74.

voor hoe wij het moeten doen; laat ons zelf uitvinden hoe wij het best het gezamenlijke doel kunnen dienen'. De ene ondernemer is de andere niet, verschillende sectoren hebben heel verschillende mogelijkheden en vooruitzichten, de ene regio heeft andere kenmerken dan de andere. Kringlooplandbouw dient nieuw perspectief te bieden voor alle boeren: niet alleen voor koplopers, ook voor de middengroep en het familiebedrijf, zowel voor de boer die korte ketens zoekt als voor de exporterende boer in een internationale context.

Klankbordgroep Landbouw

Na het uitbrengen van de visie *Waardevol en verbonden* heb ik een klankbordgroep van boeren uitgenodigd om mee te denken over de vertaling van de visie naar de praktijk van het boerenerf. De klankbordgroep bestaat uit een diverse groep praktiserende (agrarische) ondernemers, aan wie ik de vraag heb gesteld: wat is nodig om de boer een keuze voor kringlooplandbouw te laten maken? De groep heeft mij een advies uitgebracht, waarin de begrippen soevereiniteit en transparantie centraal staan.

"Met soevereiniteit wordt bedoeld dat boeren in staat moeten zijn zelf keuzes te maken en niet afhankelijk hoeven te zijn van bijvoorbeeld vreemd vermogen, premies of subsidies, zelf hun afzet kunnen bepalen. Met transparantie wordt bedoeld dat boeren een open dialoog aangaan met de samenleving en actief uitleggen hoe het eten van Nederland wordt geproduceerd (uit de anonimiteit, knelpunten open bespreken)." De klankbordgroep geeft in overweging om elke sector te vragen een eigen uitvoeringsplan op te stellen, bij voorkeur in samenwerking met andere sectoren. En het stelt voor een voor iedereen toegankelijk kennisplatform in te richten waar kennis van natuurinclusieve landbouw en kringlooplandbouw gehaald en gebracht kan worden. Dat platform moet boeren ondersteunen en stimuleren om op hun eigen bedrijf stappen te nemen.

Het advies wordt uitgewerkt in vier thema's: Maatschappij & politiek, Economie, Techniek en Geïntegreerde Bedrijven. Veel elementen daaruit hebben een plek gekregen in dit realisatieplan (herbezinning mestbeleid, GLB, aanpak belemmerende wet- en regelgeving, inzet op kennis en innovatie, e.a.). Over sommige suggesties wil ik met de klankbordgroep en anderen in gesprek, zoals het pleidooi om verplichte ruilverkaveling te herintroduceren of een grondstrategie te ontwikkelen.

Voor het volledige advies van de klankbordgroep, zie bijlage 4.

Door een verscheidenheid aan oplossingen en ruimte voor ondernemerschap te bieden verwacht ik tempo te kunnen maken. Daarin zit voor mij het niet-vrijblijvende van de verandering. Want niets doen en afwachten is voor mij geen optie. De transitie zal niet vanzelf gaan. De overheid gaat daarin keuzes niet uit de weg en zal steeds de voortgang op een transparante manier monitoren en op gestelde doelen bewaken. Tegelijk dient zij het overzicht te houden, ondersteuning te bieden, veel ruimte te geven aan diversiteit en streng te zijn op de voortgang. Zo zal ik mijn regierol invullen.

Daar komt in een transitie als deze nog een zware opgave bij. Kringlooplandbouw doelt op een economische rationaliteit die in veel opzichten op gespannen voet kan komen te staan met de realiteit waar de meeste ondernemers in het voedselsysteem mee te maken hebben. Waar een circulair voedselsysteem gericht is op meer economische waarde ontlenen aan een spaarzame inzet van grondstoffen en natuurlijke hulpbronnen, rusten grote delen van de huidige voedseleconomie in essentie op een zo goedkoop en groot mogelijk productievolume. Veel ondernemers zouden de stap naar circulair werken wel willen maken, maar kunnen heel goede redenen hebben om dat niet of vooral met mate te doen. Zeker is dat ze het nooit alléén kunnen doen.

Zeker is ook dat als we niet uitkijken, kringlooplandbouw beperkt blijft tot kleinschalige veranderingen. Als we er niet in slagen massa te creëren, gaan we de maatschappelijke meerwaarde en de economische kansen van kringlooplandbouw missen. Daarom zal ik op *alle* partijen die invloed hebben op die economische realiteit een krachtig beroep moeten doen om verantwoordelijkheid te nemen en gedeeld leiderschap te tonen – in woord en daad. Ik ga daarover het gesprek met hen aan. Ook dit beschouw ik als onderdeel van mijn regierol, hoe ingewikkeld dat ook kan zijn.

In de transitie zie ik het als mijn *beleidsmatige hoofdtaak* om de goede voorwaarden te creëren en waar nodig scherpe keuzes te maken. Ik trek hierin samen op met de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (gezonde voeding en voedselveiligheid), Infrastructuur en Waterstaat (circulaire economie, water, lucht, bodem), Economische Zaken en Klimaat (klimaat, missie-gedreven topsectoren- en innovatiebeleid, mededinging), Buitenlandse Zaken (buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking), alsook met medeoverheden. Zo komen wij tot een consistente overheidsaanpak. Wij moeten positieve initiatieven belonen en beleid beëindigen wanneer dat averechts uitpakt. We hebben beleid nodig dat koplopers stimuleert, dat ondernemers verleidt om mee te doen, dat aan buitenlandse producten dezelfde regels stelt als aan Nederlandse en dat gericht investeert in kennis en innovatie. Zulk beleid zal de transitie op gang kunnen brengen en blijvend kunnen aanjagen. In de onderwerpen en sectoren die hieronder aan de orde komen, is er steeds aandacht voor de doelen en maatregelen én voor het proces om daar met de betrokkenen te arriveren[3].

De vele initiatieven – van groot tot klein, van voorzichtig tot zeer gedurfd - die er in diverse delen van de agroketens al zijn, wil ik in de schijnwerpers zetten en erkenning geven. Ik wil mogelijkheden creëren om daar nieuwe werkwijzen uit te proberen en daar zo nodig experimenteerruimte voor creëren. Van daaruit kunnen we al lerend werken aan het aanpassen van het beleidsinstrumentarium. Met de vele partners in de keten wil ik het partnerschap verstevigen. Om vrijblijvendheid te voorkomen, verantwoordelijkheden te delen en het eigenaarschap van het veranderproces te verbreden, wil ik zoeken naar vormen van contractering of andere zakelijke en transparante afspraken.

Opzet van dit realisatieplan

In het vervolg van dit plan beschrijf ik voor een groot aantal onderwerpen en sectoren de acties die nodig zijn en de weg die we daarvoor kunnen volgen. Ik focus daarbij op de activiteiten van de rijksoverheid, maar uiteraard komen ook andere actoren in beeld, want de hele agrarische sector, veel ketenpartijen en maatschappelijke organisaties zijn al met de transitie bezig – vaak al ruim voordat de visie uitkwam.

Het plan is opgesteld aan de hand van vragen die veel mensen stellen:
- Wat betekent kringlooplandbouw in de praktijk? (hoofdstuk 2)
- Welke perspectieven kan het bieden voor de agrarische sectoren en de visserij? (hoofdstuk 3)
- Hoe voldoen we aan de randvoorwaarden: gezonde economische basis, krachtige inzet op kennis en innovatie, verbinding tussen landbouw en natuur, meer waardering voor voedsel en producenten, sterke internationale positie en een hoog innovatief vermogen en stimulerende wet- en regelgeving? (hoofdstuk 4)

In dit plan verweef ik de kansen die er zijn om werk-met-werk te maken via de investeringen die allerlei partijen – waaronder de rijksoverheid – doen in het kader van klimaatbeleid en regionale ontwikkelingen. De beleidsinzet voor realisatie van de visie wordt in de tekst gemarkeerd, en bestaat uit een combinatie van beleid dat inmiddels is ingezet en bijgestuurd naar de visie, concrete nieuwe beleidsinzet en voorgenomen acties die nader uitgewerkt moeten worden in gesprek met verschillende stakeholders. Ook komt in het plan op diverse plaatsen de meetlat uit het visiedocument terug (zie ook bijlage 1).

Ter afsluiting beschrijf ik in hoofdstuk 5 de vervolgstappen op dit realisatieplan, en de wijze waarop het plan in de komende jaren kan worden geactualiseerd en aangescherpt.

[3] Van der Steen e.a. (Leren door doen, 2014) maken een behulpzaam onderscheid in overheidsrollen: rechtmatig, presterend, samenwerkend en responsief. Al deze rollen zijn in een transitieproces als deze aan de orde en variëren per thema en per fase. Dit betekent dat bijvoorbeeld innovatieve voorlopers belang hebben bij een responsieve en netwerkende overheid die instrumenten inzet als Green Deals, terwijl tegelijk eerlijke concurrentie, dierenwelzijn en voedselveiligheid gewaarborgd moeten worden via een rechtmatige en presterende overheid (wet- en regelgeving en resultaatsafspraken).

2 Kringlooplandbouw in de praktijk

Wat betekent kringlooplandbouw concreet voor de praktijk van de land- en tuinbouw in Nederland? Wat is er in 2030, en verder naar 2050, anders dan nu? De keten van weleer – met een begin, een einde en lekken in schakels – is veranderd in een systeem van voedselproductie met minimale onnodige verliezen. Landbouw, tuinbouw en visserij zijn onderdeel van een circulair systeem. In 2030 zijn kringlopen van grondstoffen en hulpbronnen op een zo laag mogelijk schaalniveau gesloten, regionaal, nationaal of internationaal. Akkerbouw, veehouderij en tuinbouw gebruiken in de eerste plaats grondstoffen uit elkaars ketens en reststromen uit de voedingsmiddelenindustrie en voedingsketens. Gewasresten, voedselresten, procesafval en mest worden opnieuw benut of verwerkt tot nieuwe producten. Kringloopbedrijven verbruiken zo weinig mogelijk energie en zo veel mogelijk hernieuwbare energie. Zoals het bij Mansholt ging om 'nooit meer honger', is bij kringlooplandbouw het adagium 'minimale belasting van de leefomgeving'. Mansholt pleitte voor een zo efficiënt mogelijke voedselproductie tegen zo laag mogelijke kosten. Bij kringlooplandbouw is het doel om waardevol voedsel te produceren met zo min mogelijk effecten op natuur, milieu en klimaat.

De waarde van kringlooplandbouw is daardoor meer dan de som van de afzonderlijke delen: naast het verminderen van emissies, het beter benutten van biomassa voor in eerste instantie voeding of bodem en het versterken van de verbinding tussen landbouw en natuur, levert het ook een weerbaar en veerkrachtig landbouw- en voedselsysteem op, in economisch, ecologisch en sociaal opzicht. Zo kan de landbouw haar belangrijke bijdrage blijven leveren aan onze economie.

Zoals zal blijken uit de volgende paragrafen en hoofdstukken wil ik in de komende periode in samenwerking met andere overheden komen tot afspraken of contracten met boeren, tuinders en vissers, erfbetreders, onderzoeksinstituten, financiers, handelspartijen, retail, ngo's en terreinbeherende organisaties over de invulling van de publieke doelen en kaders rond kringlooplandbouw. Dat gaat over de doelen voor bodem-, lucht-, water- en natuurkwaliteit, landschap, biodiversiteit, klimaat, voedselveiligheid en dierenwelzijn. Een langs deze weg gedragen invulling van kringlooplandbouw maakt gezamenlijke, eenduidige, consistente en lange termijnsturing mogelijk en vergemakkelijkt de ontwikkeling van praktisch bruikbare kennis.

Dit maakt het ook mogelijk om te werken aan een gemeenschappelijk beloningssysteem voor aanvullende en 'stapelbare' beloningen, bijvoorbeeld geënt op kritische prestatie-indicatoren (kpi's) of vergelijkbare manieren om de mate van kringloopefficiëntie op bedrijfsniveau[4] meetbaar en hanteerbaar te maken. Daardoor kunnen boeren beloond worden die in hun bedrijfsvoering bewezen effectieve praktijken toepassen, waarmee zij positieve resultaten bereiken voor bodemkwaliteit, verminderen en hergebruik van reststromen, optimale benutting van dierlijke mest, veevoer, meer diversiteit in gewassen en biodiversiteit, etc. Op die manier kan verder inhoud worden gegeven aan het verdienvermogen van agrarische ondernemers.

Een dergelijke aanpak is nodig omdat de omslag veel van ieders inventiviteit, ondernemerschap en geduld vergt. Voor de agrarische sector en veel van de daarmee verbonden belangen spitsen de veranderingen zich toe op de omgang met bodem, water en emissies, en op de benutting van meststoffen en veevoer. Voor alle betrokkenen – in de regios'en de ketens – betekent het dat nieuwe samenwerkingsverbanden aangegaan worden. Ook internationaal heeft dit gevolgen: als de productie in Nederland op circulaire principes geschoeid wordt, verandert het voor het buitenland beschikbare aanbod mee. We blijven een exportland, dat het vooral moet hebben van een hoge toegevoegde waarde. Handelsbevordering zal zich toeleggen op het bevorderen van duurzame handel.

[4] Zie ook Kamerstuk 33037, nr. 355.

Op elk van deze terreinen zal ook de overheid een actieve bijdrage leveren.

Boermarke Zeijen circulair

De boermarke Zeijen is een 350 jaar oude Drentse organisatie van – momenteel – twaalf akkerbouwers en veehouders. Zij willen duurzaam boeren in een vitaal landschap, waar een gezond perspectief voor de bedrijven én een mooi en levendig gebied samengaan. Met partners in het gebied en in de keten werkt men langs drie sporen:
- structuur verbeteren met kavelruil en ketensamenwerking;
- verduurzamen door het sluiten van kringlopen op het bedrijf of in de regio, en het verbeteren van bodemvruchtbaarheid en biodiversiteit;
- verdienen door nieuwe verdienmodellen met streekproducten, groen-blauwe diensten en zelfrealisatie van natuurinclusieve gronden.

Boermarke Zeijen wil een inspirerende voorbeeldfunctie vervullen voor andere boermarken en boerencollectieven in Drenthe en daarbuiten.

Beleidsinzet

- Ik zet mij in voor een Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) en een daarbij horend Nationaal Strategisch Plan (NSP) die bijdragen aan een landbouw die economie, boer en leefomgeving verbindt, zich richt op regionale opgaven, daarmee draagvlak en maatschappelijke legitimiteit heeft én ondersteunend is aan de noodzakelijke omslag naar kringlooplandbouw en de klimaatopgave.

2.1 Bodem, water en emissies

Kringlooplandbouw zorgt voor een gezond en goed functionerend bodem- en watersysteem, waarin op een volhoudbare manier wordt omgegaan met grondstoffen en nutriënten. Bij duurzaam bodembeheer in de landbouw is aandacht voor goede bodemvruchtbaarheid essentieel. De bodemvruchtbaarheid (chemische, fysische en biologische eigenschappen) is van belang voor zowel de landbouwkundige productiefunctie als de biodiversiteit. Zonder vruchtbare bodem is het onmogelijk om voldoende voedsel te blijven produceren.

Een goede bodem- en waterkwaliteit vraagt een evenwichtig, verantwoord gebruik van mest en gewasbeschermingsmiddelen. Voor een duurzaam bodembeheer zijn bovendien uitgekiende bouwplannen nodig en bewerking met machines die afgestemd zijn op het draagvermogen van de bodem. De bodem draagt dan niet alleen bij aan een hogere opbrengst, maar kan ook als buffer dienen voor extreme weersomstandigheden. Organische stof speelt een sleutelrol in de bodemstructuur, de waterhuishouding, het bodemleven en de nutriëntenhuishouding. Verdichting moet worden tegengegaan om de bodemkwaliteit te verbeteren.

De bodemkwaliteit is nu een resultante van ander beleid, dat weinig prikkels of stimulansen geeft om de bodem beter te beheren, terwijl er vanwege de samenhang van veel beleidsopgaven goede redenen zijn om bodemkwaliteit zelf meer leidend te laten zijn. Met een gerichte focus op bodemkwaliteit in combinatie met optimale inzet van de agrobiodiversiteit wordt een solide basis gelegd voor kringlooplandbouw. Essentieel is ook om vanuit het klimaatakkoord en de daarin opgenomen vastlegging van koolstof een koppeling te maken met kringlooplandbouw. Het GLB zal benut worden om (extra) inspanningen voor duurzaam bodembeheer te bevorderen.

Kringlooplandbouw draagt verder bij aan het behalen van de waterkwaliteitsdoelstellingen voor 2027 die vallen onder de Kaderrichtlijn Water en aan het veiligstellen van bronnen voor de (drink)watervoorziening. Met kringlooplandbouw krijgen agrariërs voldoende en schoon oppervlakte- en grondwater en een gezonde bodem tot hun beschikking. Het streven is dat boeren en tuinders in 2030 zoveel mogelijk zelfvoorzienend zijn door water vast te houden, te bergen en efficiënt te (her)gebruiken. Een mooi voorbeeld is de freshmaker in Zeeland. Bij dit project wordt zoetwater in de ondergrond opgeslagen zodat het later kan worden gebruikt tijdens droge periodes.

In het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer en het Deltaprogramma Zoetwater werken overheden, land- en tuinbouwers en waterbeheerders al samen aan voldoende en schoon water. Zij maken hierover bijvoorbeeld afspraken aan de Bestuurlijke Versnellingstafel Landbouw voor nutriënten en gewasbeschermingsmiddelen.

Binnen de kringlooplandbouw zorgt gebiedsgericht peilbeheer ervoor dat (grond)waterstanden voor de gebruiksfuncties van een gebied zo gunstig mogelijk zijn. In sommige gebieden kan het waterpeil bepalend zijn voor de functie.

Nationaal Programma Landbouwbodems

De bodemstrategie[5] vormt de basis voor het realiseren van kringlooplandbouw. Het streefdoel van deze strategie is dat in 2030 alle landbouwbodems duurzaam worden beheerd. Dat is goed voor de bodemvruchtbaarheid en vormt de basis voor een aantal belangrijke maatschappelijke opgaven:
- klimaatopgave: meer koolstofvastlegging;
- klimaatadaptatie: betere waterbuffering bij extreme droogte en neerslag;
- betere waterkwaliteit: reinigend vermogen van de bodem;
- grotere biodiversiteit: ondergrondse biodiversiteit is mede bepalend voor de bovengrondse biodiversiteit.

Met private en publieke partijen werk ik aan het nationaal programma landbouwbodems, bedoeld om deze doelen te realiseren[6]. Het programma kent vier sporen:
1) kennisontwikkeling en -verspreiding van toe te passen maatregelen in duurzaam bodembeheer en koolstofvastlegging;
2) beleidsimpulsen voor duurzaam bodembeheer in onder meer het nieuwe GLB, herziening pachtbeleid en herbezinning mestbeleid;
3) innovatieopgaven in de agroketen;
4) versterken van regionale initiatieven.

Beleidsinzet

- In 2019 werk ik aan het meetbaar maken van de bodemkwaliteit in brede zin zodat in 2020 een meting naar de status van landbouwbodems in Nederland gereed kan zijn. Samen met belanghebbenden ontwikkel ik eenduidige meetmethoden die in 2021 operationeel zijn.
- In september 2019 organiseer ik voor het eerst een jaarlijks terugkerende Nationale Bodemtop om het programma breed bekend te maken en kennis uit te wisselen.
- Het nieuwe GLB wil ik sterk richten op het stimuleren van duurzaam bodembeheer.

[5] Zie Kamerstuk 30015, nr. 54.
[6] Zie Kamerstuk 30015, nr. 58.

- Ik wil bereiken dat alle partijen in de keten (van zaadveredeling tot consument) afspraken maken om duurzaam bodembeheer economisch aantrekkelijk te maken. Ik breng dit in tijdens de Nationale Bodemtop (september 2019).
- Het bevorderen van langdurige relaties tussen verpachters en pachters is een belangrijk uitgangspunt voor duurzaam bodembeheer. Ik heb onlangs de hoofdlijnen gepresenteerd voor een nieuw pachtbeleid[7] dat zorgt voor langlopende pachtcontracten. In nauw overleg met de minister voor Rechtsbescherming wil ik nog dit jaar een conceptwets-voorstel in consultatie doen.
- Met betrokken partijen zoals het agrarisch bedrijfsleven, provincies, waterschappen en verzekeraars werk ik actieprogramma's voor klimaatadaptatie in landbouw en natuur uit. Deze zijn voor de zomer gereed.
- Samen met LTO, de minister van IenW, Unie van Waterschappen, IPO en de drinkwatersector wil ik de gebiedsgerichte aanpak met geaccrediteerde bodem- en wateradviseurs bevorderen, o.a. via het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer. Er zijn inmiddels diverse succesvolle praktijkprojecten die via kringlooplandbouw bijdragen aan schoner water in beschermde waterwinningsgebieden. In de eerste helft van 2020 bericht ik u over deze aanpak.

Emissies

De landbouw is slechts volhoudbaar wanneer emissies die schadelijk zijn voor klimaat, bodem, lucht en water stapsgewijs tot een minimum worden beperkt. Terugdringing van deze emissies is vanwege de langetermijneffecten zeer urgent. Daar zijn verschillende doelen en normen voor vastgesteld.

De doelen en normen onder het mestbeleid (Nitraatrichtlijn) zijn helder en voorlopig niet aan verandering onderhevig. Daar geldt vooral de vraag: hoe bereiken we die doelen? Dat is nu beschreven in het Zesde Actieprogramma. Met het op te stellen Zevende Actieprogramma zal heel helder moeten worden gemaakt hoe we die doelen gaan halen, mede omdat de inzet daarop ook bepalend is voor de doelen uit de Kaderrichtlijn Water.

In het Klimaatakkoord staan de ambitieuze doelen voor CO_2-reductie (en equivalenten daarvan als methaan en lachgas) voor landbouw en landgebruik: in 2030 willen we op koers liggen voor de klimaatambitie voor 2050. In dat jaar zijn de onvermijdelijke uitstoot van broeikasgassen aan de ene kant en de vastlegging van broeikasgassen en productie van hernieuwbare energie én biomassa aan de andere kant met elkaar in balans. De belangrijkste onderdelen in dit deel van het Klimaatakkoord zijn:

- afname van methaan in de melkvee- en varkenshouderij;
- afname van broeikasgassen in de glastuinbouw;
- afname van emissies in landgebruik (veenweide, landbouwbodems en natuur en bos).

De 'Toekomstvisie Gewasbescherming 2030'[8], een gezamenlijk document van de rijksoverheid en belanghebbenden, heeft als ambitie dat de land- en tuinbouw in Nederland in 2030 bestaat uit een duurzame productie met weerbare planten en teeltsystemen, waardoor ziekten en plagen veel minder kansen krijgen en het gebruik van gewas-beschermingsmiddelen zo veel mogelijk kan worden voorkomen. Daar waar gewasbeschermingsmiddelen worden gebruikt, dient dit te gebeuren als geïntegreerde gewasbescherming, nagenoeg zonder emissies of residuen.

Er is al veel geëxperimenteerd met zo milieuvriendelijk mogelijk telen via geïntegreerde gewasbescherming. Op basis daarvan onderzoekt de sector in de periode 2019-2020:

- welke mogelijkheden en beperkingen er zijn aan het gericht toepassen van toegelaten gewasbeschermingsmiddelen (bijvoorbeeld pleksgewijs) en hoe toezicht/handhaving hiermee rekening kan houden;

[7] Kamerstuk 27 924, nr. 73.
[8] Kamerstuk 27 858, nr. 449.

- of en hoe de beoordelingsmethodiek aangepast kan worden, zodat – waar mogelijk – meer rekening kan worden gehouden met het gericht toepassen van gewasbeschermingsmiddelen.

In het project 'Kennisimpuls groene gewasbescherming en bestuivers', worden voor de lange termijn innovatieve teeltconcepten uitgewerkt, gericht op een sterk verminderde afhankelijkheid van chemische gewasbeschermingsmiddelen en het behouden en bevorderen van (wilde) bestuivers in Nederland.

Verder stimuleer ik via het programma Nationale Proeftuin Precisielandbouw (NPPL) de implementatie van precisielandbouw onder agrariërs. De ervaringen neem ik mee in de Nationale Agenda Precisielandbouw om doorontwikkeling en doorwerking te stimuleren. Deze agenda is naar verwachting na deze zomer beschikbaar.

Beleidsinzet

- Ik werk mee aan verder onderzoek naar de optimale samenstelling van veevoer uit oogpunt van diergezondheid en om de uitstoot van schadelijke emissies te voorkomen.
- De beleidsinzet voor klimaat en energie staat in het Klimaatakkoord.
- Met belanghebbenden publiceer ik in het najaar het uitvoeringsprogramma voor de Toekomstvisie Gewasbescherming.
- De staatssecretaris van IenW en ik hebben recent het pakket van maatregelen voor emissiereductie van gewasbeschermingsmiddelen open teelt aan de Kamer aangeboden[9].
- In het kader van het Zesde Nitraat Actieprogramma zijn er demonstratieprojecten en praktijkprojecten om tot optimale bemesting te komen.
- In het licht van de herbezinning op het mestbeleid zal ik in de loop van 2020 beginnen met het opstellen van het Zevende Actieprogramma Nitraatrichtlijn.
- Deze zomer zijn er twee zogenaamde 'meet dates' (meetdagen), waarbij akkerbouwers en vollegrondgroentetelers op zuidelijk zand op een perceel nitraat gaan meten. Daarbij informeren experts hen over bekende en nieuwe maatregelen tegen uit- en afspoeling. Deze meetdagen stimuleren deelnemers via persoonlijke begeleiding om zelf aan de slag te gaan met het meten van nitraat.
- Een website van WUR en Delphy zal akkerbouwers en vollegrondsgroetentelers op zuidelijk zand en löss inzicht geven in een optimaal gebruik van stikstof en fosfaat.
- In het kader van het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW) komen demonstratie- en praktijkprojecten over effectieve inzet van groenbemesters en vanggewassen en het vergroten van het bewustzijn over verontreinigingen op het erf die in oppervlaktewater terechtkomen (erfafspoeling).

[9] Bijlage bij Kamerstuk 27 858, nr. 449.

- Met boeren in de directe omgeving van Natura 2000-gebieden bereid ik acties voor om agrarisch natuurbeheer een bijdrage te laten leveren aan minder intensief landgebruik en daarmee aan de klimaatopgave en natuurherstel. Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen trekken hier veelal gezamenlijk in op. Het gaat om zaken als natuurvriendelijke oevers, water vasthouden en emissies beperken, die vermesting, verdroging en verzuring van natuurgebieden tegengaan. Het zijn acties in samenwerking met waterschappen, drinkwaterbedrijven, provincies en het ministerie van IenW. Dit is onderdeel van de Nationale Adaptatie Strategie, Regiodeals en IBP Vitaal Platteland. Uitvoering begint naar verwachting in 2020.

2.2 Meststoffen en diervoeders

In de kringlooplandbouw gaat het om behoud van nutriënten in het voedselsysteem: de nutriëntenkringloop. Nutriënten zijn nodig om voeding te geven aan mens, dier en plant. Emissies en afval vormen de belangrijkste verliezen van nutriënten. Emissie- en afvalreductie is ook nodig om de druk op de leefomgeving te verminderen.

De voer-mest-kringloop in Nederland is niet gesloten. Een groot deel van de grondstoffen voor meststoffen en diervoeders wordt geïmporteerd, deels uit andere werelddelen. Een groot deel van de nutriënten wordt niet optimaal benut, wordt geëxporteerd of gaat tijdens de productie verloren en verdwijnt in het milieu, wat schadelijk is voor bodems, biodiversiteit en (drink)waterkwaliteit. Verschillende gebieden in Nederland laten zien dat het anders kan. Daar wordt mest efficiënt ingezet en worden de waterkwaliteitsnormen gehaald. Een groot deel van de nutriënten dat naar de humane keten gaat, wordt afgevoerd naar de rioolzuivering. In een aantal gevallen worden grondstoffen hier al teruggewonnen, maar een groot deel van het overtollig slib gaat naar de slibverwerking waar het deels wordt verbrand. Hier zit een groot gat in de nutriëntenkringloop dat kan worden gedicht, bijvoorbeeld als fosfaat wordt teruggewonnen uit as van verbrand zuiveringsslib of als struviet uit de rioolwaterzuiveringsinstallaties. Er wordt bij de bemesting van gewassen bovendien veel gebruik gemaakt van kunstmest, gebaseerd op fossiele grondstoffen, wat leidt tot de uitstoot van broeikasgassen.

Streefbeeld gebalanceerde nutriëntenkringloop[10]

Vee wordt zoveel mogelijk gevoerd met voer dat afkomstig is van niet voor humane consumptie geschikte gewassen uit de directe omgeving van het bedrijf, zoals gras. Of het is afkomstig van grondstoffen die niet voor humane consumptie geschikt zijn: rest- en bijproducten van voedselproductie, alternatieve eiwitten (alternatieven voor soja-eiwitten), eveneens vooral uit de directe omgeving (Nederland of Europa). Deze omslag krijgt vorm doordat reststromen beter beschikbaar komen en goedkoper worden. De samenstelling van het veevoer draagt bij aan vermindering van de mestproductie en methaanuitstoot en aan de gezondheid, het welzijn en de productiviteit van het dier.

Weilanden, akkerland en tuinbouw hebben meststoffen nodig om gewassen te laten groeien. Ze worden bemest met hoogwaardige meststoffen op basis van lokaal beschikbare reststromen, zoals gewasresten, compost of dierlijke mest of industriële bijproducten, zodat de impact op het milieu wordt beperkt. Evenwichtsbemesting is daarbij het streven. Mede door de inzet van deze producten kan de nu nog belangrijke rol van kunstmest steeds verder afnemen. Precisiebemesting vindt vervolgens plaats door bewerkte dierlijke mest. Doordat een einde komt aan het gebruik van kunstmest op basis van fossiele schaarse grondstoffen (fosfaat, kalium, aardgas), worden ook broeikasgasemissies uit de productie van kunstmest verder teruggedrongen.

In een meer gesloten voer-mest-kringloop dienen reststromen uit de humane voedselproductieketen als diervoedergrondstof. Momenteel bestaan de diervoeders deels uit restproducten uit de voedingsindustrie en deels uit direct als diervoeder geproduceerde

[10] Zoals verwoord in de LNV-Visie *Waardevol en verbonden*.

grondstoffen, waaronder granen, mais, ruwvoeder. Beide productstromen komen zowel uit Nederland als uit Europa en andere werelddelen. Ik zie het als onze opgave om het aandeel reststromen als grondstof van diervoeders te vergroten en de grondstoffen ook uit minder ver gelegen regio's te laten komen. Een mooi voorbeeld daarvan zijn grondstoffen uit veenweidegebieden waar vernatting heeft plaatsgevonden.

Organische reststromen kunnen als compost of andere bemestingsproducten terugkomen naar de landbouw. Door nutriënten afkomstig uit dierlijke en humane ontlasting te herwinnen, kan nog efficiënter met grondstoffen en hulpbronnen worden omgegaan. Door het opvangen en hergebruiken van de reststromen en deze opnieuw op de juiste plek en het juiste moment in te zetten, kunnen verliezen naar water, lucht of bodem worden vermeden. Het streven naar evenwichtsbemesting biedt hiervoor een goed uitgangspunt. Tezamen draagt dit tevens sterk bij aan het behalen van milieudoelstellingen. Deze ontwikkeling kan nog verder worden gestimuleerd.

Voer-mestkringloop

Om de voer-mestkringloop in 2030 meer gesloten te krijgen, moeten we dus werken aan het hergebruik, efficiënter of anders gebruiken van voeders en meststoffen.

Hergebruik van producten: de nieuwe aanpak dient te beginnen met een hogere prioriteit voor hergebruik in de voedsel-mest-keten (cascadering). Op de boerderij betekent dit – kort gezegd – een herwaardering van het gemengd bedrijf. In zo'n context is mest niet langer een kostenpost voor, maar een opbrengst van de boerderij. Dat kan binnen één boerenbedrijf of door samenwerking tussen veehouders en akkerbouwers in een regio. Op een hoger schaalniveau gaat het om de verdeling van regionale overschotten van mest. Door mest ruimtelijk beter te verdelen wordt het risico van lokale overbemesting kleiner.

Meer efficiëntie in de keten: andere voersamenstelling kan leiden tot minder grondstoffengebruik en minder mestproductie per eenheid product. Precisiebemesting zal verlies aan nutriënten terugdringen. Betere oogst- en bewaartechnieken zullen de voedingswaarde van diervoeder verhogen. Ook op een hoger niveau kan de keten efficiënter gaan werken door minder voedsel te verspillen.

Reststoffen beter en anders gebruiken: het is goed mogelijk reststoffen van de oogst, van de veehouderij of van humane consumptie, zoals swill, (nog) meer te gebruiken als grondstof. Reststromen als mest en oogstresten kunnen kunstmest vervangen. Op regionale schaal worden veel reststromen verzameld, die nog maar beperkt ingezet (kunnen) worden als grondstof. Te denken valt aan dierlijke bijproducten, organische reststromen en zuiveringsslib of verbrandingsassen. Deze reststromen kunnen opnieuw ingezet worden in de voer-mest-kringloop. Belangrijke voorwaarde hiervoor is dat reststromen bijdragen aan goed voer voor gezonde dieren en er geen risico's ontstaan voor de gezondheid van mens, dier en milieu. Door deze reststromen op deze wijze te verwerken en vervoerbaar te maken, kunnen zij ook worden benut in landbouwgebieden in andere delen van de wereld. Dat kan bijvoorbeeld met fosfaat.

Verwerking van residuen

Afvalstoffen en productieresiduen mogen verwerkt worden in meststoffen. De meststoffenwet hanteert daarvoor een lijst met een limitatieve opsomming van stoffen die gebruikt mogen worden. Bedrijven als AVEBE, COSUN, evenals kleine bedrijven, innoveren en investeren in het hergebruik van stoffen uit hun reststromen. Dit betekent dat de samenstelling van die reststroom vaak verandert. Telkens als de samenstelling verandert, moeten bedrijven een nieuwe aanvraag doen voor plaatsing op de lijst van toegestane afvalstoffen.

Beleidsinzet

- Deze zomer zal een 'team reststromen' starten dat, in nauw overleg met het Versnellingshuis Circulaire Economie, ondernemers helpt bij knelpunten rond het inzetten van reststromen.

- Uiterlijk voorjaar 2020 wil ik met het relevante bedrijfsleven (o.a. landbouw, meststoffen-, diervoeder-, en voedingsmiddelenindustrie) en de wetenschap afspraken maken over het opnieuw in de voedselproductie gebruiken van alle niet door de mens geconsumeerde restproducten uit de voedselproductie en voedselconsumptie. Het gaat dan bijvoorbeeld om hergebruik als diervoeder of als meststof voor plantaardige productie. Randvoorwaarden zijn uiteraard voedselveiligheid en gezondheid van mens, dier en bodem, en economische haalbaarheid.
- Daar waar het nodig is zal ik mij ook inzetten om ruimte te creëren in de Europese regelgeving, onder andere door bij de Europese Commissie en bij andere lidstaten aan te dringen op oplossingen voor het verminderen van verlies van nutriënten van restproducten, zoals versoepeling TSE-regelgeving voor gebruik als diervoeder, of de inzet van struviet en verbrandingsassen van zuiveringsslib en pluimveemest als grondstof voor meststoffen.
- Ik laat meer onderzoek doen naar en stimuleer innovatie van nieuwe technieken en methodes om reststromen op een verantwoorde wijze te kunnen hergebruiken. Daarbij stel ik voorop dat er geen strijd mag ontstaan met het voorzorgsprincipe en het belang van de voedselveiligheid.
- In de Achterhoek en de Peel lopen proefprojecten om dierlijke mest te raffineren naar hoogwaardige meststoffen. Mijn ministerie en betrokken provincies dragen bij aan dit onderzoek. Het leidt tot kennis waarmee we veilige criteria van mestverwerkingsproducten in het kader van de Nitraatrichtlijn kunnen ontwikkelen. Ik heb u hier recent over geïnformeerd[11] en zal u na de zomer op de hoogte brengen van de voortgang.
- Graag versta ik mij met bedrijven als Cosun en Avebe om innovaties op het gebied van de verwerking van reststromen te helpen slagen.

Bijdrage van plantaardig eiwit en nieuwe eiwitbronnen

De EU en Nederland zijn voor ongeveer driekwart van hun behoefte aan plantaardige eiwitten afhankelijk van invoer. Het grootste deel hiervan wordt gebruikt voor diervoeder om dierlijke eiwitten te produceren. Deze situatie is uiteindelijk niet houdbaar vanwege onder andere de grote vraag naar plantaardig eiwit elders in de wereld. Daarom is het nodig dat we in Nederland en elders in Europa zelf meer eiwitrijke gewassen gaan telen en dat we alternatieve eiwitbronnen en technologieën gaan ontwikkelen. Die hogere productie is mogelijk. Zij vereist aandacht voor teeltkennis en productieve variëteiten. Ook is het gewenst de teelt economisch aantrekkelijker te maken.

Insecten, schimmels en bacteriën zijn onderschatte nieuwe eiwitbronnen. Ze kunnen gemakkelijk groeien op reststromen die voor mens en dier ongeschikt zijn. Ze leveren eiwitten die geschikt zijn voor directe consumptie voor mens en dier of als grondstof voor nieuwe innovatieve eiwitten. Zeewier heeft de potentie dé duurzame eiwitbron van de toekomst te worden: het gehalte aan hoogwaardige eiwitten is hoog en concurreert niet met schaarse landbouwgrond. Omdat zeewier nutriënten gebruikt die met de rivieren in zee stromen, is het bij uitstek een teelt die bijdraagt aan de kringlooplandbouw. Een punt van aandacht is de voedselveiligheid.

Van kostenpost als restproduct naar kostbare grondstof

De coöperatie Avebe heeft in het verleden miljoenen geïnvesteerd om het proceswater van de aardappelverwerking te zuiveren van restproduct met daarin eiwit. Nu investeert Avebe miljoenen in het vergroten van de capaciteit voor het winnen van dat eiwit. Want de aardappel is gebleken ook eiwitgewas te zijn. Met een productie van 500 kg eiwit/ha geeft het in Nederland na soja de hoogste productie aan kg puur eiwit per hectare. Dankzij zijn non-allergene eigenschappen is het aardappeleiwit bovendien zeer gewild voor de plantaardige menselijke voeding. Avebe kan de vraag uit de goed betalende markt niet aan.

[11] Kamerstuk 33037, nr. 353.

Beleidsinzet

- Ik zal de toepassing van vlinderbloemigen (bijv. grasklaver, luzerne, peulvruchten) stimuleren. Deze gewassen dragen niet alleen bij aan de beleidsdoelstelling om in de eigen regio meer eiwitten te produceren, maar dragen door het vastleggen van stikstof in de bodem ook bij aan de vermindering van de noodzaak tot gebruik van bijv. kunstmest. Dit maakt onderdeel uit van mijn inzet voor het nieuwe GLB.
- Volgend op het eiwitrapport van de Europese Commissie[12], ontwikkel ik een nationale eiwitstrategie om de productie van plantaardige eiwitten en de benutting van eiwitten uit reststromen en andere bronnen te vergroten. Ik wil in 2020 een strategie presenteren.

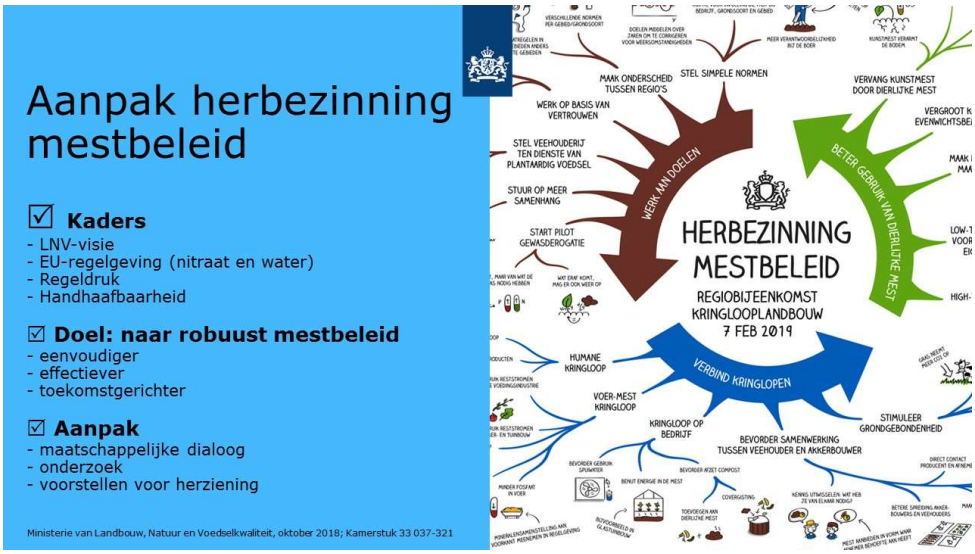

Herbezinning mestbeleid

Zoals bekend, heb ik het initiatief genomen tot een fundamentele herbezinning van het mestbeleid. Het mestbeleid mag de transitie naar kringlooplandbouw niet in de weg staan, maar dient die juist te ondersteunen. Zo zal dit beleid ertoe moeten bijdragen dat nutriënten in mest goed worden benut. Dit is cruciaal voor het behalen van waterkwaliteitsdoelen, maar biedt ook kansen voor bodemverbetering. Daarom pak ik dit traject zo integraal mogelijk op om uitdagingen die met het mestbeleid samenhangen op het gebied van bodem, klimaat, mestmarkt en biodiversiteit te kunnen beschouwen en keuzes te kunnen maken.

De afgelopen tijd zijn vier regiobijeenkomsten gehouden over een nieuw mestbeleid. Daarin was in het bijzonder aandacht voor kringlooplandbouw, bodemkwaliteit, het verdienmodel van boeren en het reduceren van emissies.

Beleidsinzet

- Nederland pleit in Europees verband voor de mogelijkheid om hoogwaardige meststoffen uit dierlijke mest in te zetten als kunstmestvervanger. LNV ondersteunt proefprojecten op dit onderwerp door het verstrekken van ontheffingen en met financiering voor onderzoek naar de landbouwkundige en milieukundige effecten.
- In het najaar wil ik de contouren van het toekomstige mestbeleid vaststellen, maar uiteraard wordt wat nu al mogelijk is, direct opgepakt.

[12] Report from the Commission to the Council and the European Parliament - on the development of plant proteins in the European Union. Brussel, 22.11.2018. COM(2018) 757 final.

2.3 Samenwerking in de regio

Op regionaal niveau komen vraagstukken bij elkaar. Daar kunnen zij in samenhang aangepakt worden, niet alleen voor kringlooplandbouw, maar bijvoorbeeld ook met het verduurzamen van regionale energieproductie en het versterken van de economie en het verbeteren van de leefbaarheid. Ook zijn er kansen om samen met IenW het aantal projecten met een focus op kringlooplandbouw binnen het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer te vergroten. Juist op regionale schaal of gebiedsniveau is het mogelijk de relatie met de natuurlijke omgeving én de maatschappelijke omgeving van dorpen en steden te versterken. Kringlooplandbouw wint in de praktijk vaak aan kracht als ondernemers en ketenpartners er op gebiedsniveau invulling aan geven. De vraagstukken kunnen variëren van regio tot regio en dit geldt ook voor de effectiviteit en doelmatigheid van maatregelen. Dit vraagt dus om maatwerk. De provincies, gemeenten en waterschappen zijn hierbij cruciale partners vanwege hun nabijheid, kennis en overzicht, en vanwege hun rollen en bevoegdheden (ruimte, inrichting van het landelijk gebied, natuur, water, regionale economie).

Infrastructuren voor samenwerking: Regio Deals en Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland (IBP-VP)

Samenwerken op regionale schaal is het uitgangspunt voor de Regio Deals en het Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland (IBP-VP). Het zijn instrumenten waarmee complexe regionale vraagstukken aangepakt kunnen worden en die daardoor in veel gevallen relevant zijn voor realisatie van de LNV-visie.

Zo zijn er vijf Regio Deals die bij uitstek aansluiten op de meetlat van de LNV-visie[13]:

- Natuurinclusieve landbouw Noord-Nederland: heeft direct verband met LNV-visie, want zet sterk in op sluiten kringloop/vermindering emissies, kwaliteit ecosysteem, biodiversiteit, natuurwaarden, landschap en vitaliteit platteland/regionale economie.
- Foodvalley: accent op verminderen emissies (fijnstof, ammoniak e.d.), circulair veevoer, verbeteren bodemkwaliteit en verdienmodellen.
- Achterhoek: veel nadruk op sluiten kringloop, verbeteren bodemkwaliteit, vitaliteit platteland en regionale economie en innovaties in de agrosector. Opschalen pilot Kunstmestvrije Achterhoek (derogatiepilot, experimenteerruimte vanuit Zesde Nitraatactieprogramma). Dit project is ook onderdeel van het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer.
- Flevoland (visserijsector): verduurzaming IJsselmeervisserij is één van de twee pijlers van de Regio Deal.
- Groene Hart: focus op versterken marktpositie agrarische ondernemers, klimaatopgave landbouw en landgebruik, veenweide en bodemdaling, vitaliteit platteland/regionale economie (handelingsperspectief boeren, nieuwe verdienmodellen) en kwaliteit ecosysteem, biodiversiteit en natuurwaarden landschap.

De regio's hebben in april 2019 de eerste gebiedsvoorstellen in het kader van het IBP-VP gedaan[14]. Ook hier is het mooi om te zien dat veel voorstellen 'van onderop' komen met concrete ideeën voor onder andere kringlooplandbouw. In een aantal IBP-VP-gebieden is er sprake van samenhang met de Regio Deals. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Achterhoek en het Hollands-Utrechtse veenweidegebied (Groene Hart) en eveneens voor de voorstellen van de IBP-VP-gebieden Natuurinclusief Westerkwartier (Groningen) en Drents Plateau binnen de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw Noord-Nederland.

Enkele voorbeelden van plannen in het kader van het IBP-VP die met nieuwe elementen bijdragen aan kringlooplandbouw:

- Westerkwartier Groningen: het ontwikkelen van natuurinclusieve verdienmodellen en een waardevol landschap voor en door boeren;

[13] Naast de hier genoemde Regio Deals zijn er andere. Meer informatie hierover is te vinden op https://www.rvo.nl/onderwerpen/duurzaam-ondernemen/gebouwen/regio-deals/regio-deals-tweede-tranche

[14] Op de website www.werkplaatsvitaalplatteland.nl is meer informatie te vinden over het IBP-VP en alle vijftien kansrijke gebieden waar het programma zich op richt.

- Zuidoostelijke zandgronden: via samenwerking tussen overheden opschalen van kansrijke proeftuinen op het gebied van o.a. mest, nieuwe teelten, klimaat;
- Heuvelland: via verduurzaming grondgebruik en ontwikkeling van een robuuster watersysteem naar herstel van Europees beschermde natuur en minder wateroverlast in het Heuvelland van Zuid-Limburg;
- Van Gogh Nationaal Park in oprichting: een nieuw partnerschap tussen landbouw en natuur in het Van Gogh Nationaal Park in oprichting vormt de basis voor een aantrekkelijk en klimaatbestendig landschap met economisch perspectief;
- Amsterdam-Wetlands: vanuit verzamelde energie wordt gebiedsgericht uitwerking gegeven aan uiteenlopende thema's (bodemdaling en klimaat, landbouw en natuur, recreatie en toerisme).

GLB-proefprojecten en andere regionale initiatieven

In voorbereiding op het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) doen we ervaring op met prestatiegerichte beloning en beperking van uitvoeringslasten in een aantal gebieden. LTO en Boerennatuur voeren dit uit. Er lopen zeven proefprojecten, die elkaar aanvullen in onderwerpen, sectoren en regio's. De gebiedsbenadering om maatschappelijke doelen (biodiversiteit, klimaatopgaven, bodem en water) te realiseren in relatie tot een mogelijk nieuw verdienmodel van de agrariër staat centraal in alle voorstellen, evenals het ontwikkelen van een eenvoudige verantwoordingssystematiek. Regionale samenwerking van collectieven voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer met gebiedspartners en marktketens krijgt daarbij veel aandacht. Hierin zijn bijvoorbeeld de pilots 'Met regionaal maatwerk naar een groenere akkerbouw' en 'Hoe? Zo!' interessant vanuit het perspectief van de LNV-visie. Zo wordt in de eerstgenoemde pilot aandacht gegeven aan effectieve vergroening van de akkerbouw door natuurvriendelijke bouwplannen en regionale sturing hierop. In het proefproject 'Hoe? Zo!' is aandacht voor een landbouw die waardering krijgt van markt en maatschappij, een belangrijke voorwaarde voor succesvolle kringlooplandbouw.

De figuur op blz. 16 geeft een beeld van de landelijke spreiding van een select aantal samenwerkingen in het kader van Regiodeals, IBP-VP en GLB-pilots. Los daarvan zien we dat in veel gebieden boeren al volop samenwerken omdat zij toekomst zien in kringloop-landbouw. Een recente inventarisatie van regionale initiatieven van ondernemers en organisaties bracht rond de 120 initiatieven op tafel (zie ook de figuur in bijlage 2 voor een bloemlezing). Dit zijn voorbeelden die aanspreken en uitdagen om mee te doen in deze omslag. Deels is er overlap met de gebieden van de Regio Deals en het IBP-VP en kan er aansluiting worden gezocht, maar ook daarbuiten is volop beweging.

Experimenteerruimte in gebieden

In het kader van Regiodeals en van het IBP-VP is de afspraak gemaakt om goed te kijken naar regelgeving die de gewenste verandering in de weg staat en belemmeringen zoveel mogelijk te ondervangen. De praktijk leert dat soms meer mogelijk is dan oorspronkelijk gedacht. Als minister van LNV kan ik in bepaalde omstandigheden experimenten toestaan om tijdelijk af te wijken van wetten of algemene maatregelen van bestuur. Er kan in gebieden ook sprake zijn van andere door effecten van beleid veroorzaakte belemmeringen, die in samenwerking tussen rijk en regio experimenteel kunnen worden aangepakt. Dergelijke experimenten kunnen alleen op kleine schaal en tijdelijk worden ingezet, om ervan te leren. Ze kunnen aanleiding zijn bestaande wetgeving aan te passen.

Ik wil zoveel mogelijk doen om experimenten met kringlooplandbouw mogelijk te maken. Dit doe ik in afgebakende situaties, die al zo ver zijn dat ze zonder deze experimenteerruimte geen verdere stappen kunnen zetten. Enkele van zulke gebieden hebben zich gemeld en ik ben blij met hun inzet. Andere gebieden zullen naar verwachting met de aldus geleerde lessen op enig moment hun voordeel kunnen doen.

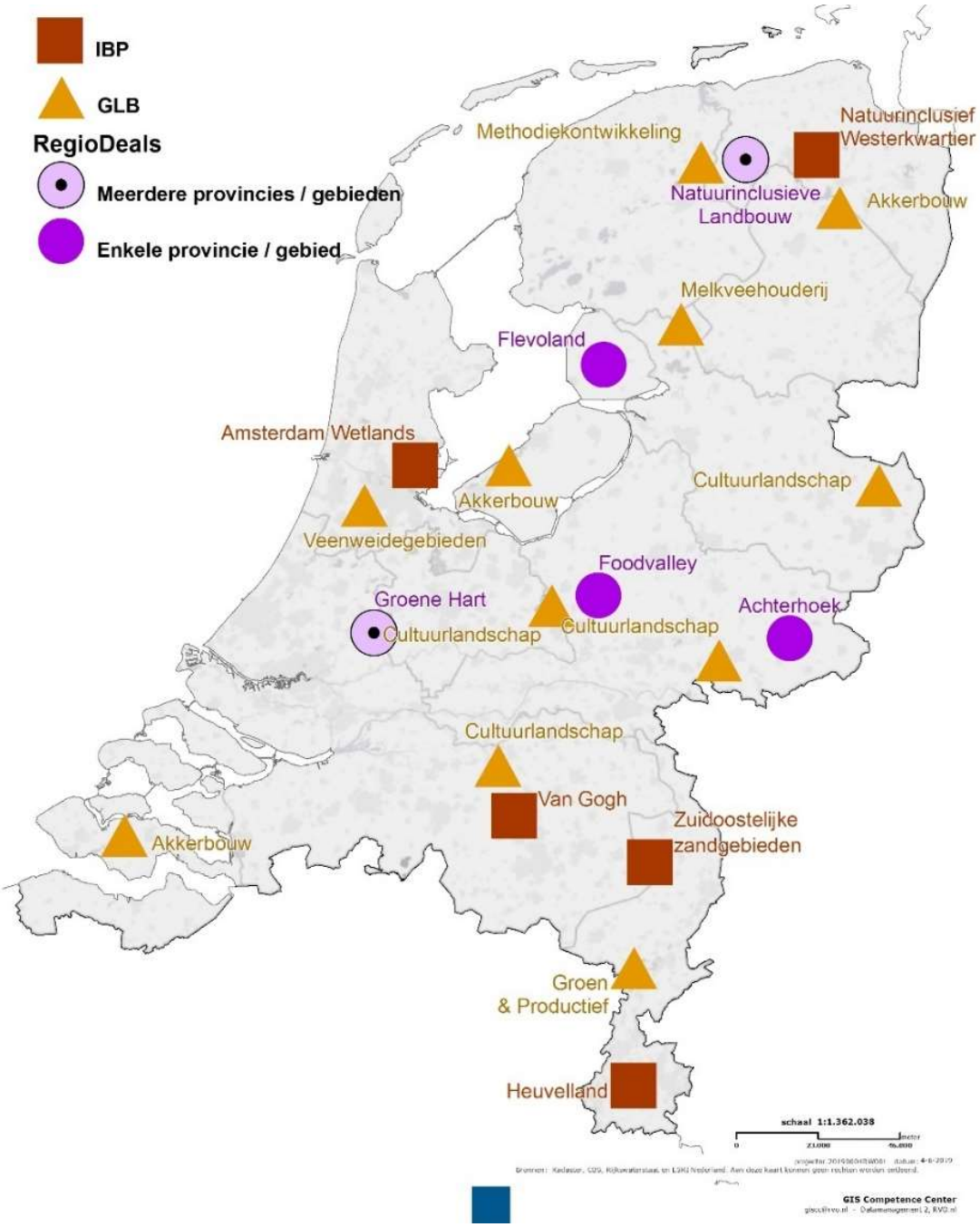

Bovenstaande figuur (zie toelichting in bijlage 2) geeft een beeld van de landelijke spreiding van een select aantal samenwerkingen in het kader van Regiodeals, IBP-VP en GLB pilots.

Per experiment zal eerst het volgende goed in kaart worden gebracht: wat willen we bereiken, waarom kan dit nu niet (voldoende), wat kan experimenteerruimte opleveren en hoe gaan we de resultaten monitoren? Waar het gaat om regelgeving op andere beleidsterreinen dan waar LNV verantwoordelijkheid voor draagt, zal ik in overleg treden met mijn collega-bewindspersonen en/of medeoverheden voor zover deze al niet betrokken zijn. Waar nodig stem ik af met de Europese Commissie. De doelen en benodigde experimenteerruimte zullen nauwkeurig worden omschreven en gemonitord. Ook zal duidelijk moeten zijn hoe ontwikkelingen na de experimenteerfase voortgezet kunnen worden en hoe de resultaten van een experiment dan breder verspreid kunnen worden.

De partijen die mij benaderd hebben zijn alle gelegen in een gebied waarmee ik al samenwerk in het kader van een Regiodeal of het IBP-VP. Het gaat dus om verdieping van de al lopende samenwerking tussen rijk en regio, die ook veel inzet van de regio zelf vraagt, en waarvan de uitkomsten in beginsel van blijvende betekenis zijn – voor het betreffende gebied zelf en met uitstraling naar andere regio's. Naast dat koppeling met regiodeal en/of IBP belangrijk is, streef ik bij de selectie van dergelijke experimenten naar een zekere spreiding over het land en aandacht voor verschillende aspecten van kringlooplandbouw. Ik merk hierbij op dat ook op dit terrein de wereld niet stil staat. Ik wil daarom werken met een open agenda: het is denkbaar dat bij nadere uitwerking sommige van de genoemde gebieden bij nader inzien geen door mij goed gekeurd experiment kunnen uitvoeren en dat andere gebieden juist wel weer geschikt blijken te zijn voor zo'n experiment.

Experimenteerruimte voor verdere stappen

Voorbeelden van regio's die samenwerking met het rijk willen aangaan om experimenten mogelijk te maken en de thema's waarvoor dit gevraagd wordt:

- Agro-innovatieregio Achterhoek (Regiodeal/IBP): sluiten kringloop, verbeteren bodemkwaliteit, innovaties agro-sector.
- Agro-proeftuin de Peel (IBP): mest, nieuwe teelten, klimaat.
- Kwaliteitsbeeld van de agro-agenda Noord-Nederland, waaronder Schiermonnikoog (Regiodeal): natuurinclusieve landbouw, landschap, kringloop/ vermindering emissies, vitaliteit landelijk gebied/regionale economie.
- GLB-pilot Akkerbouw Flevoland: precisielandbouw, bodemkwaliteit.
- Mineral Valley Twente Twickel (IBP/relatie Regiodeal Twente, Landgoed Twickel): op landgoedniveau in 2030 zelfvoorzienend; mineral valley: mest, bodem- en waterkwaliteit, regionale voedselproductieketen, meerwaarde biomassa.

Beleidsinzet

- Ik wil experimenteerruimte bieden om tegemoet te kunnen komen aan de vragen die leven over toepassing van kringlooplandbouw, om te beginnen voor projecten binnen het Kwaliteitsbeeld van de agro-agenda Noord-Nederland (waaronder Schiermonnikoog), agro-innovatieregio Achterhoek, Agro-Proeftuin de Peel (als onderdeel van en in verbinding met het experimenten kringlooplandbouw binnen het Interbestuurlijk Actieprogramma Zuidoostelijke zandgronden), GLB-pilot Akkerbouw Flevoland, en Mineral Valley/Twickel (onderdeel van de Regiodeal Twente).
- Naast de samenwerking in het kader van de Regio Deals en het IBP-VP wil ik de provincies uitnodigen om in hun nieuwe bestuursperiode een actieve partner te zijn in de beweging naar kringlooplandbouw, om zo veel mogelijk onze agenda's en inzet gelijk te richten. Provincies doen daartoe al een handreiking in de vorm van het *coalition paper* dat zij mij onlangs hebben doen toekomen, dat hun gezamenlijke agenda verduurzaming landbouw bevat.
- Ook de gemeenten en waterschappen nodig ik uit om, onder andere via de Regio Deals en het IBP-VP, bij te dragen aan de omslag naar kringlooplandbouw. Daarbij zal ik binnen de mogelijkheden ruimte geven voor regionaal maatwerk waar dat aansluit bij de specifieke regionale context en uitdagingen.

2.4 Initiatieven in agroketens

Zoals ik in hoofdstuk 1 onderstreepte, staat of valt de realisatie van de visie met de bereidheid van alle partijen die invloed hebben op die economische realiteit om hun verantwoordelijkheid te nemen en gedeeld leiderschap in de verandering te tonen. Daarom heb ik ketenpartijen uitgedaagd mij te informeren welke rol zij voor zichzelf zien om kringlooplandbouw mogelijk te maken en op welke resultaten ik hen mag aanspreken. Uit de reacties trek ik de hoopvolle conclusie dat veel betrokkenen verantwoordelijkheid willen nemen om hun aandeel te leveren. Ik noem daarvan een aantal reacties en andere voorbeelden uit de praktijk, zonder anderen tekort te willen doen.

Recent zijn alle supermarkten gestart met een vierjarig project *Transparant, Gezond & Duurzaam*. Dit heeft als doel consumenten te helpen een verantwoorde keuze te maken.

In de vleessector zijn inmiddels verschillende bovenwettelijke voorwaarden op het gebied van mens, dier en milieu gesteld. Aan de productie van grondstoffen als palmolie en soja worden duurzaamheidseisen gesteld.

Een belangrijke trend in de retail is de samenwerking die supermarkten zoeken met boeren en tuinders, en fabrikanten. Door producten in gesloten ketens (de zgn. *dedicated supply chains*) te produceren kunnen bovenwettelijke afspraken over verduurzaming en circulariteit worden gemaakt. Langlopende contracten in deze gesloten ketens leiden tot zekerheid en stabiliteit bij zowel de leveranciers als de afnemers. Ook kan de consument beter worden geïnformeerd over de herkomst van voedsel. Zo heeft Albert Heijn aangegeven richting 2025 zijn vers-ketens voor klanten transparant te maken door - onder meer met behulp van blockchaintechnologie - de herkomst, samenstelling en productiewijze te laten zien. Hiermee wil Albert Heijn zowel de ketensamenwerking als de dialoog tussen klanten, boeren en telers versterken.

Een ander concreet voorbeeld is de ambitie van PLUS om in de 'Ken de Keten'-aanpak informatie over de ketens in de vleessector toe te voegen. Lidl heeft een exclusieve samenwerking met Kipster, een met steun vanuit het POP ontwikkelde, zeer mens-, dier- en natuurvriendelijke boerderij die de leghennen in een natuurgetrouwe omgeving laat lopen en voert met reststromen uit bakkerijen waarmee verspilling wordt voorkomen. Lidl en Kipster hebben een lange termijn-overeenkomst voor de levering van eieren, ongeacht het verkoopaantal. Hiermee heeft Kipster de financiële zekerheid om te kunnen investeren in deze manier van werken. Dit concept is zo succesvol, dat Kipster samen met Lidl Nederland een tweede stal opent en een boerderij start in België die exclusief eieren gaat leveren voor Lidl België.

Het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL) wil waar mogelijk een bijdrage leveren aan de omslag naar kringlooplandbouw en wil met mij op zoek naar concrete doelen. Zo zijn supermarkten, foodservicebedrijven en CBL actief betrokken bij het Klimaatakkoord, de aanpak tegen voedselverspilling en afspraken in het Deltaplan Biodiversiteitsherstel.

Groene cirkels - regionale samenwerking met internationale uitstraling

Sinds 2013 werken provincie Zuid-Holland, Heineken en Wageningen University & Research onder de noemer van Groene Cirkels samen aan de ontwikkeling van een voedselketen die steeds beter presteert op vijf thema's: duurzame energie en reductie broeikasgasemissies, voldoende en goed water, het sluiten van grondstofkringlopen, verduurzaming van mobiliteit en logistiek, en verbetering van de leefomgeving en biodiversiteit. Na de start met bier – de teelt, brouwerij en alles wat daar verder bij komt kijken – zijn recent ook Groene Cirkels gestart rond suiker (met Cosun-dochterbedrijf Suiker Unie, Naturalis en provincie Noord-Brabant), frites (Farm Frites, HAS Hogeschool, Wageningen University & Research en provincie Zuid-Holland) en kaas (Zuivelfabriek De Graafstroom, zuivelcoöperatie DeltaMilk, Waterschap Rivierenland, Wageningen Research, Rabobank en provincie Zuid-Holland).

Veel initiatieven zijn gericht op het verbinden van partijen en perspectieven. Een voorbeeld hiervan is de Transitiecoalitie Voedsel, een samenwerkingsverband van partijen uit de landbouw, voedsel, natuur en gezondheid. Ook de provincie Zuid-Holland maakt onderdeel uit van deze coalitie. De Transitiecoalitie Voedsel werkt met vernieuwende boeren, bedrijven, onderwijs en wetenschappers aan onder meer true cost, eerlijke prijzen, bodem en korte, transparante ketens en werkt samen dan wel is in gesprek met onder meer Albert Heijn, Lidl, ZLTO en Rabobank.

AgriNL, een samenwerking tussen FrieslandCampina, COSUN, AVEBE, VION, Van Drie, Agrifirm, Plukon, LTO Nederland en Rabobank, ontwikkelt onder meer een CO_2-eq-meetinstrument om emissies van individuele boerderijen in kaart te brengen en werkt aan nieuwe verdienmodellen met een bijbehorend digitaal platform. Verder zetten de partijen in AgriNL zich in om de kwaliteit van mestproducten te verhogen door verbetering en opschaling van technologieën, en zo te komen tot verdere verwaarding van dierlijke mest en

een meer emissiearme aanwending. Ook werken zij aan het digitaal in beeld brengen van de gehele mestketen.

LTO draagt aan meerdere onderdelen van de visie bij. Zo is LTO betrokken bij gesprekken en projecten op het gebied van bijvoorbeeld verduurzaming van de veehouderij, gewasbescherming en het sluiten van kringlopen. Ook heeft LTO concrete ideeën en voorstellen voor projecten en programma's, zoals Plantgezondheid 2030 en rond multifunctionele landbouw, waarbij onder meer korte ketens en de verbinding boer-burger centraal staan en het ontwikkelen van verdienmodellen in relatie tot biodiversiteit.

Een ander voorbeeld is Brood en Spelen, een initiatief van het College van Rijksadviseurs, dat is gericht op de vernieuwing en innovatie van het platteland. In samenwerking met de provincies Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel worden zestien initiatieven gerealiseerd en wordt een leeromgeving ingericht om kennis op te schalen en te verspreiden.

Diverse leden van de Federatie Nederlandse Levensmiddelen Industrie (FNLI) zijn actief en soms zelfs koploper in het gebruik van reststromen uit de voedingsmiddelenindustrie en voedingsketens en het op productniveau kwantificeren van de klimaatvoetafdruk.

Brede ketenaanpak Bionext

Een mooi voorbeeld van een ketenaanpak is die van Bionext, de ketenorganisatie voor biologische landbouw en voeding. Deze sector wil zich verder verdiepen en verbreden in het kader van de kringloopvisie, een eerlijke beloning voor de extra kringloopinspanningen van de boer realiseren via ketenafspraken, en de samenwerking zoeken met de reguliere sector. Zo wil zij de kringloop in de biologisch landbouw sluiten en biodiversiteit verder versterken door via een meerjarenplan en een convenant te werken aan het optimaliseren van de voer-mestrelaties tussen de plantaardige en dierlijke sectoren in de biologische landbouw. En zoeken zij experimenteerruimte voor verduurzaming, bijvoorbeeld rond agro-forestry en strokenteelt. Ook werkt Bionext aan een project rondom klimaat en koolstofbinding in de bodem.

Een volgend voorbeeld is BoerenNatuur, dat het aandachtsgebied heeft verbreed naar thema's als water, bodem en klimaat en participeert in diverse trajecten zoals het nieuwe GLB, de landelijke pilot met Duurzame Zuivel Keten en het Deltaplan Biodiversiteitsherstel. Daarnaast maakt de brancheorganisatie Akkerbouw zich met haar leden en (keten)partners sterk voor haar uitvoeringsprogramma 'Plantgezondheid op weg naar een weerbaar teeltsysteem met minder chemie'. En de Nederlandse Akkerbouw Vakbond zet zich bijvoorbeeld in om te bereiken dat restproducten op een bedrijf blijven of terugkeren.

Een belangrijke rol in de positie van de boer, tuinder en visser is weggelegd voor de financiële sector. Diverse banken, zoals Rabobank en ING, zijn bezig om de visie te vertalen naar hun producten en onder meer relatiemanagers op te leiden om boeren te begeleiden in de transitie. Triodos Bank streeft naar een transitie gericht op veerkrachtige voedsel- en landbouwsystemen, die gebaseerd zijn op evenwichtige ecosystemen, een gezonde samenleving en inclusieve welvaart. Triodos Bank ondersteunt deze transitie in zes EU-landen en opkomende markten door het financieren van initiatieven die samenwerken met de natuur. Ook werkt deze bank aan innovatie in de sector. Een voorbeeld daarvan is het initiatief Kiem, waarbij wordt samengewerkt met Stichting Grondbeheer om grond voor langere termijn beschikbaar te stellen voor duurzame vormen van landbouw en waarbij 'true pricing' wordt toegepast.

De Rabobank stimuleert klanten actief om hun duurzaamheidseisen naar een hoger niveau te brengen. Daartoe zijn toegesneden financieringsinstrumenten ontwikkeld, zoals de recent geïntroduceerde 'Biodiversiteitslening'. ABN AMRO hanteert nationaal en internationaal een inclusieve strategie: waar invloed kan worden uitgeoefend op zaken als biodiversiteit, dierenwelzijn of klimaat, wordt dat actief gedaan. Heeft ABN AMRO die positie niet, dan wordt deze afgebouwd. Verder richten ABN AMRO en ketenpartners uit de sector zich met Next Generation Farming op het genereren van maatschappelijk draagvlak en ontwikkelruimte om te ondernemen met toekomstbestendige verdienmodellen. Hiervoor zijn diverse activiteiten ontplooid, zoals *business innovation workshops* voor nieuwe

verdienmodellen in de agrarische sector, en de propositie *Impact Based Banking* (winstgevend verduurzamen).

Beleidsinzet

- Een aantal grote spelers in de toelevering, verwerking en retail zet daadwerkelijk stappen naar kringlooplandbouw en wil daarin verder gaan. Dit is cruciaal voor het succes van de realisatie van de visie. Daarom wil ik hen ondersteunen en zet ik mij ervoor in deze groep groter, eendrachtiger en daarmee krachtiger te laten worden. Ik zal partijen in de gehele keten erop aanspreken leiderschap te tonen en zich te binden in de zoektocht naar nieuwe toekomstperspectieven en het boeken van progressie.
- In de gesprekken dring ik erop aan dat boeren en tuinders gewaardeerd moeten worden voor de extra inzet die zij leveren wanneer hen gevraagd wordt om aan bovenwettelijke eisen te voldoen. Alle partijen in de keten hebben een morele verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat duurzaam werken beloond wordt. Dat kan in de vorm van het bieden van een hogere prijs, maar bijvoorbeeld via langjarige contracten die meer leveringszekerheid over een langere periode bieden.
- Op de verschillende thema's en onderwerpen maak ik specifieke afspraken met relevante partijen, zoals onder meer op het gebied van het nationaal programma landbouw-bodems, mest en diervoeders, veehouderij, verdienvermogen, de relatie boer-burger, waardering voor voedsel en voedselverspilling.

3 Toekomstperspectieven voor ondernemers

Een hard uitgangspunt van dit realisatieplan is dat al het werk moet bijdragen aan perspectieven waar toekomstgerichte ondernemers op kunnen koersen. Zo dient innovatie bij te dragen aan versterking van de economische positie van boeren. Bijvoorbeeld de 'Kas als energiebron' als doel en perspectief in de glastuinbouw heeft al jaren succes omdat het ondernemers nieuwe mogelijkheden biedt. Als richtinggevend doel in de akkerbouw hanteren meerdere belanghebbenden 'een gezond plantsysteem, van bodem tot gewas'.

De LNV-visie biedt ook voor de visserij goede perspectieven voor een veerkrachtige sector in een omgeving waarin steeds meer functies gecombineerd worden.

Voor de veehouderij worden in het kader van de kringlooplandbouw momenteel per deelsector perspectieven opgesteld. Ook in veenweidegebieden hebben ondernemers het heft in handen genomen om tot nieuw perspectief te komen, bijvoorbeeld met extensievere vormen van landgebruik, ten gunste van bodem en omliggende natuur.

Ten slotte doet de visie een appèl op de ontwikkeling van nieuwe bedrijvigheid en nieuwe bedrijfsvormen. Een overkoepelend perspectief is kernachtig samen te vatten met 'naar een voedselproductie met blijvende toegevoegde waarde'.

3.1 Veehouderij: naar meer waardering voor duurzame producten

De veehouderij staat in het centrum van de belangstelling als het gaat om verduurzaming en het sluiten van kringlopen. Veel opgaven zoals het sluiten van de mest-veevoerkringloop, het herstel van biodiversiteit, het reduceren van emissies en eisen op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid komen samen bij de veehouder. Die heeft een verdienmodel nodig om stappen te kunnen zetten. Ik wil die opgaven integraal en samen met betrokken partijen aanpakken. Daarvoor is een transitie nodig. Om die te laten slagen is het belangrijk dat er een toekomstperspectief is, dat voorlopers en innovators de ruimte krijgen en we van hen leren. Tegelijkertijd zal de brede middengroep concrete stappen moeten zetten in de richting van een duurzame veehouderij.

Ik stel dit najaar een subsidieregeling open voor innovatie en investeringen in brongerichte emissiereductie in stallen. Deze levert een bijdrage aan vermindering van emissies, een gezond stalklimaat en daarmee aan hoger niveau van dierenwelzijn en diergezondheid. Ook de inzet van antibiotica kan hierdoor verder worden verminderd.

Ik werk samen met betrokken partijen aan het versterken van de condities, gericht op
a) het stimuleren van de markt voor duurzame dierlijke producten,
b) het vergroten van de financiële slagkracht van de verduurzamende boer,
c) het coherenter maken van de regelgeving, en
d) het vergroten en beter verspreiden van kennis over verduurzaming.
Deze onderwerpen behandel ik in hoofdstuk 4 van dit realisatieplan.

Ik wil verder ruimte bieden aan de voorlopers en innovatoren in de sector: zij laten zien hoe een duurzamere veehouderij met kleinere kringlopen eruit kan zien en zij kunnen rekenen op mijn steun. Ik wil dat hun ervaringen breed gedeeld worden, zodat ook anderen daarvan kunnen leren. Dat geldt ook voor de vele regionale en lokale initiatieven die er in het land zijn.

Maar ik kijk niet alleen naar de voorlopers. Zo moeten ook andere veehouders op belangrijke keuzemomenten - zoals bedrijfsovernames of investeringen - toekomstbestendige keuzes kunnen maken en stappen zetten richting kringlooplandbouw. Ik voer daarom met de vijf deelsectoren (melkvee, varkens, pluimvee, geiten en kalveren) gesprekken waarin we

toewerken naar concrete afspraken en doelen voor verdere verduurzaming richting 2030; afspraken die we ook zullen monitoren. Betrokken provincies steken ook geld en menskracht in dit proces. De urgentie wordt door alle betrokkenen gevoeld. Ik zal uw Kamer hier binnenkort apart over informeren.

Met het GLB-instrumentarium kunnen aan de grondgebonden veehouderij stimulansen worden geboden via de ontwikkeling van eco-regelingen en de inzet van POP-regelingen[15].

Beleidsinzet

- Ik maak per sector afspraken over een integraal pakket aan doelen om verduurzaming en de omslag naar kringlooplandbouw te realiseren. Dit moet leiden tot een actieplan per sector.
- Onderdeel van deze actieplannen is de klimaatopgave uit het klimaatakkoord.
- Ik maak met verschillende andere partijen, zoals afnemers, afspraken hoe zij kunnen bijdragen aan de beweging naar kringlooplandbouw.
- Ik organiseer koplopernetwerken met boeren die de noodzakelijke vernieuwing al laten zien om te kijken waar zij ruimte nodig hebben, om te leren van de goede voorbeelden en kennis hierover te ontsluiten.
- Ik zal nog dit jaar opnieuw een subsidieregeling open stellen voor integraal duurzame en emissiearme stalsystemen. Deze regeling is zowel gericht op innovatie- en proefprojecten als op investeringsprojecten van voorlopers (*first movers)* voor brongerichte emissiebeperkende maatregelen. Op de middellange en lange termijn worden hiermee de emissies uit stallen naar de leefomgeving verder verminderd en dierenwelzijn en diergezondheid verder verbeterd.
- Ook opent naar verwachting in augustus de Subsidieregeling sanering varkenshouderijen (Srv) in de veedichte gebieden, waarbij varkenshouders een financiële vergoeding krijgen als zij hun bedrijf willen beëindigen. Alleen bedrijven met een hoge geurbelasting komen in aanmerking.

Veehouderij in veenweidegebieden

Een urgent vraagstuk in een deel van de veehouderij vormen de veenweidegebieden, waar het veen oxideert en de bodem daalt, onder andere door het intensieve agrarische gebruik. Dit leidt tot aanzienlijke broeikasgasemissies en stijgende kosten voor waterbeheer en onderhoud van infrastructuur, en tot spanning met andere ruimtelijke functies, zoals woningen en natuur. Met het veen dreigt bovendien een karakteristiek landschap te verdwijnen, rijk aan biodiversiteit en iconisch uit het oogpunt van cultuurhistorie. Ik ben blij met ondernemers die het heft in handen nemen om tot nieuw perspectief te komen. In het kader van het klimaatakkoord worden hierover afspraken gemaakt.

Voor het Lage Midden van Friesland is bijvoorbeeld onderzocht hoe ander (grond)waterbeheer tot rendabele vormen van landgebruik kan leiden. De uitkomsten daarvan bieden perspectief op goede bedrijfsresultaten voor de melkveehouderij én voor klimaat, natuur en ruimtelijke kwaliteit en zijn een inspirerend voorbeeld voor de overige veenweidegebieden.

Beleidsinzet

- Gezamenlijke uitvoering van afspraken over veenweidegebieden in het Klimaatakkoord.
- Versterken van Natura2000-gebieden door de landbouw in de omgeving daarvan te extensiveren, via de gebiedsgerichte en integrale aanpak binnen IBP-gebieden.

[15] Zie ook het briefadvies 'Europees landbouwbeleid: inzetten op kringlooplandbouw' van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (Rli), mei 2019 (zie https://www.rli.nl/publicaties).

3.2 Open teelten: naar weerbare planten en teeltsystemen

In open teelten laten proeven en experimenten met de combinatie van teelten goede resultaten zien. Natuurlijke plaagbestrijders krijgen hiermee een grotere rol in het teeltsysteem, waardoor geen of minder gewasbeschermingsmiddelen nodig zijn. De bodemstructuur en het bodemleven verbeteren en het saldo voor de boer blijft gelijkwaardig of gaat er misschien zelfs op vooruit. Indien ook houtige, meerjarige teelten hier onderdeel van uitmaken, heeft dit een extra voordeel in de vorm van koolstofvastlegging, wat belangrijk is in het kader van de klimaatdoelstellingen.

Op de wat langere termijn kan gedacht worden aan verdergaande vormen van precisielandbouw zoals strokenteelt en pixelteelt, *agro-forestry* (teelt van bomen combineren met landbouwgewassen of vee met het oog op een positieve wisselwerking), voedselbossen en andere natuurinclusieve teelten. Strokenteelt is een kansrijke maatregel voor open teelten, zo blijkt uit verschillende onderzoeken; door het verhogen van de biodiversiteit vermindert de plaagdruk en kans op ziektes.

De beoogde trendbreuk moet het systeem toekomstbestendig maken, waarbij het zorgvuldige en veilige gebruik van toegelaten gewasbeschermingsmiddelen, waar nodig, mogelijk blijft. Dat is een hoge ambitie omdat de benodigde systemen, de kennis en de technologie nog niet of slechts beperkt bestaan en dus moeten worden ontwikkeld. De Toekomstvisie Gewasbescherming 2030 biedt de Rijksoverheid en belanghebbenden een kompas voor die nieuwe ontwikkelingen.

Veldleeuwerik

Met de kennis en ervaring die zij sinds het begin van deze eeuw hebben opgedaan wil Stichting Veldleeuwerik hét nationaal aanspreekpunt zijn voor telers, ketenpartijen, ngo's, overheden en de kennissector, en zich opstellen als initiatiefnemer en partner in pilots en projecten, om samen met partijen uit de hele akkerbouwsector hoogwaardige kennis te ontwikkelen en toe te passen, en de impact daarvan meetbaar en inzichtelijk te maken.

Daartoe wil Veldleeuwerik een landelijk dekkend praktijknetwerk van akkerbouwers opzetten, ondersteunen, monitoren en inzetten, om de sector in beweging te krijgen richting natuurinclusieve kringlooplandbouw. Dit praktijknetwerk van koplopers staat direct in contact met het onderzoek en met de markt, en vormt de kennisschakel tussen proefbedrijven en de rest van de telers (de volgers).

Met het GLB-instrumentarium kunnen via producentenorganisaties (en hopelijk ook brancheorganisaties) stimulansen worden geboden aan de groenten- en fruitsector. Daarnaast zijn stimulansen in de akkerbouw en vollegrondsgroententeelt mogelijk via de ontwikkeling van eco-regelingen en de inzet van POP-regelingen.

Beleidsinzet

- Bij de inzet van het nieuwe GLB zal ik aandringen op het stimuleren van ruime bouwplannen met een goede vruchtwisseling. Zo kan bijvoorbeeld in het NSP een extra maatschappelijke prestatie zoals het telen van rustgewassen (graan, gras) onder de eco-regelingen gestimuleerd worden, bovenop een nationaal in te vullen minimale goede landbouwbouwpraktijk voor gewasrotatie.
- Belemmeringen in de toepassing van de combinatie van teelten wil ik wegnemen, bijvoorbeeld in de perceelsregistratie en in het kader van het GLB. Europese en nationale definities en voorwaarden aangaande vanggewassen en grasland behoeven stroomlijning ten dienste van de maatschappelijke opgaven en kringlooplandbouw. Ik zal demonstratieprojecten voor strokenteelt ondersteunen, evenals onderzoek waarbij goede combinaties van teelten en benodigde breedte van teelten worden gezocht en gedemonstreerd. Ook zal ik mogelijkheden en beperkingen van het gericht toepassen van gewasbeschermingsmiddelen laten onderzoeken (emissies). Belemmeringen in de toepassing van combinatie van teelten wil ik wegnemen, bijvoorbeeld de perceelsregistratie van strokenteelt.

- Samen met partijen die hier al volop mee bezig zijn wil ik de ontwikkeling van bedrijfs- en verdienmodellen voor bijvoorbeeld *agroforestry* en voedselbossen ondersteunen. Staatsbosbeheer participeert hierin via experimenten met natuurinclusieve landbouw, die door mij financieel ondersteund worden (zie ook hoofdstuk 4.3). Hierbij haak ik ook aan op de bomenstrategie die ik met provincies voorbereid.
- Ook met betrekking tot open teelten en het planten van bomen worden afspraken gemaakt in het kader van het Klimaatakkoord.
- In Europa streef ik naar het actualiseren van biotechnologiewetgeving, zodat nieuwe veredelingstechnieken niet bij voorbaat door verouderde regelgeving buiten bereik blijven. Hierbij zal ik ook aandacht vragen voor de keuzevrijheid van consumenten en professionele gebruikers van vrijgestelde ggo's.

3.3 Glastuinbouw: klimaatneutrale en rendabele teelt

Voor ondernemers in de glastuinbouw is het zorgvuldig gebruik van grondstoffen, toewerken naar klimaatneutrale productie, tegengaan van voedselverspilling, vermindering van de afhankelijkheid van gewasbeschermingsmiddelen en het voorkomen van schadelijke uitstoot allesbehalve een nieuwe opgave: zij hebben hierin de afgelopen jaren grote stappen gezet. In tuinbouwgebieden komen verschillende opgaven bij elkaar, zoals energiegebruik, warmtenetten, CO_2, vers-logistiek en duurzaam waterbeheer. Hierbij is het van groot belang om deze opgaven in samenhang en binnen de regio's op te pakken. Alle benodigde partijen (ondernemers, provincies, greenports en het Rijk) hebben zich aan de uitvoering gecommitteerd, waardoor regio's van elkaar kunnen leren en de slagkracht ontstaat om belemmeringen weg te nemen. Voor de versterking van de internationale positie van de glastuinbouw is dit cruciaal.

Circulaire tuinbouw

De glastuinbouwsector en het ministerie van LNV werken langjarig en consequent samen aan het bereiken van een rendabele klimaatneutrale glastuinbouw die onafhankelijk is van gas. Het succesvolle programma Kas als Energiebron, dat het ministerie van LNV samen met de sector uitvoert, wordt voortgezet. Het programma is gericht op het ontwikkelen en toepassen van energiebesparing en duurzame energie. De partijen willen de CO_2-reductie versnellen, waarbij de glastuinbouw al in 2040 klimaatneutraal wil zijn. Een belangrijke randvoorwaarde om fossiele brandstoffen uit te faseren, is dat er een stabiele levering van CO_2tot stand komt - onder andere uit verbrandingsinstallaties, en per se niet uit fossiele bronnen. CO_2 dient immers als meststof voor de planten. Het programma zoekt naar nieuwe CO_2-bronnen en de rijksoverheid verkent of CO_2-levering opgenomen kan worden in de SDE+ en zoekt naar oplossingen voor eventuele juridische belemmeringen. Andere randvoorwaarden voor de energietransitie zijn doorontwikkeling van aardwarmte, benutting van restwarmte, voldoende aanbod en levering van elektriciteit en ontwikkeling van adequate regelgeving voor een integrale duurzame energie infrastructuur.

Lokale reststromen kunnen benut worden voor de ontwikkeling van duurzame teeltsubstraten die passen bij de teeltbehoefte. Dat kan de plantgezondheid verbeteren en het gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen en niet-hernieuwbare substraatmaterialen zoals steenwol terugdringen. En reststromen uit de glastuinbouw zelf bieden kansen voor de ontwikkeling van onder meer circulaire schoonmaak-, bouw- en verpakkingsmaterialen. In het Uitvoeringsprogramma Circulaire Economie (ministerie van IenW) zijn pilotprojecten van SIGN (Stichting Innovatie Glastuinbouw Nederland) opgenomen voor de ontwikkeling van alternatieve aanwendingen van organische reststromen voor zowel vezels (denk aan textiel uit resten van tomatenplanten) als perssappen. De huidige complexe regelgeving (omgevingsvergunning, afvalstoffenwetgeving) belemmert de implementatie van dit soort projecten nog. Een sectorplan over reststromen kan initiatiefnemers meer zekerheid bieden en de ontwikkeling van circulaire producten bevorderen.

Op verschillende thema's wordt al hard gewerkt door initiatieven van ondernemers, van regio's zelf en door aan te sluiten bij regio-deals, green deals of landelijke programma's als Kas als Energiebron en de toekomstvisie gewasbescherming 2030. Binnen het onlangs gesloten Tuinbouwakkoord over de Nationale Tuinbouwagenda 2019-2030[16] wordt het overzicht bewaakt, worden initiatieven verbonden en spreken partijen elkaar aan op de voortgang. Zo neemt de sector de regie over de eigen toekomst en is gedeeld eigenaarschap over de agenda ontstaan. Met dit Tuinbouwakkoord, waar ik mij aan verbonden heb, is een goede basis gelegd voor een versnelde omschakeling naar een circulaire tuinbouw. Die basis wordt gevormd door de samenwerking die in het akkoord besloten ligt, in combinatie met de voor het sluiten van kringlopen onontbeerlijk gebiedsbenadering, en met mogelijkheden voor experimenteerruimte. De komende periode wordt de agenda uitgewerkt en gaan actiehouders aan de slag om de opgaven op thema's als energie, plantgezondheid, gewasbescherming en vers-logistiek te versnellen.

Beleidsinzet

- Ik sluit in het kader van het Tuinbouwakkoord aan bij een proefproject integrale gebiedsontwikkeling om knelpunten weg te nemen die een versnelde integrale aanpak in gebieden in de weg staan.
- In verschillende regio's bestaan samenwerkingsverbanden tussen ondernemers, greenports en lokale onderwijsinstellingen en universiteiten. Door de innovatie-agenda's beter op elkaar af te stemmen en de verbinding met de landelijke missie-gedreven programma's te versterken, ontstaat synergie. Ik lever daaraan mijn bijdrage.
- Ik zal, in het kader van het klimaatakkoord, met de glastuinbouwsector en de andere betrokken partijen het CO_2-doel voor 2030 en de bijbehorende afspraken voor de periode 2020-2030, waaronder een uitvoeringsprogramma, vastleggen in een nieuw convenant.
- Binnen het programma SIGN, een samenwerking tussen LNV en de tuinbouwsector dat onderdeel is van het Uitvoeringsprogramma Circulaire economie 2019-2023, wordt gewerkt aan verbreding van toepassingen van reststromen uit de tuinbouw bijvoorbeeld voor biobased producten. Dit werk sluit aan op de in 2017 ontwikkelde inspiratieboek 'Op weg naar een biobased tuinbouw'[17].

3.4 Visserij: naar een veerkrachtige sector in een multifunctionele ruimte

De LNV-visie schetst hoe het roer om moet. Ook de visserijsector, die vele mensen voedt, onderzoekt hoe zij binnen de draagkracht van onze planeet kan werken. Die draagkracht is niet onbeperkt en de gezondheid van de zeeën en andere open wateren staat onder druk. Door circulair te denken zullen we ook in deze sector, met behulp van innovatie, moeten zoeken naar een nieuwe economische basis voor een toekomstvaste visserij. De visserij in Nederland staat voor complexe uitdagingen om haar activiteiten in te passen in de beschikbare ruimte en te voldoen aan maatschappelijke opgaven. Daarbij staat ook de sociaaleconomische cohesie en het behoud van cultuurhistorische waarden op het spel. De onzekerheid over de Brexit, het verbod op het gebruik van de puls, de aanleg van windmolenparken, de waterkwaliteit, invasieve exoten en de noodzakelijke beperkingen in natuurgebieden vertroebelen het toekomstbeeld. Niet alleen in de zeevisserij, ook in de kust- en binnenwateren spelen deze kwesties.

Ik werk samen met de sector aan een koerswijziging. Een toekomstvaste sector is een sector die zorgt voor een goede visstand, in goede afstemming met belangen als natuur en energievoorziening, een minimale afhankelijkheid van fossiele brandstoffen, zo weinig mogelijk verspilling en een maximale benutting van reststromen. En tegelijkertijd is een

[16] Zie https://www.greenports-nederland.nl/
[17] Zie https://greenportwestholland.nl/boek-op-weg-naar-biobased-tuinbouw/

toekomstvaste sector in staat een boterham te verdienen in de wereldwijd groeiende vraag naar nutriënten en eiwitten uit mariene bronnen.

De aanpak is gebiedsgericht met oog voor de diverse belangen die spelen in de visserij, van de boomkorvisser die nu noodgedwongen het pulstuig moet loslaten op zee, de visser op het zoetwater tot de kleinschalige kust- en schelpdiervisser. Ik zet daarbij in de eerste plaats in op innovatie via het Europees Fonds, maar ook met de €15 mln. aan innovatiemiddelen die zijn vrijgemaakt in het Regeerakkoord. Waar dit niet mogelijk is, is de inzet gericht op een verantwoorde herstructurering van de visserij waarbij wordt gekeken naar mogelijkheden van o.a. diversificatie.

Beleidsinzet

- *Noordzee:* op de Noordzee spelen veel ontwikkelingen die de visserij - en met name de kottervisserij – ingrijpend raken: de grote gevolgen van het verbod op de pulsvisserij, de toename van het aantal windparken en de dreigende Brexit. Het beleid is gericht op verdere verduurzaming: minder bodemberoering, minder ongewenste bijvangst en minder uitstoot. Ik werk inmiddels samen met de kottersector aan een toekomstperspectief. Ook de NGO's zijn hierbij betrokken. In de eerste fase worden de verschillende ontwikkelingen die op de kottervisserij afkomen in kaart gebracht ('feiten en cijfers'), juist ook om hun gezamenlijk effect goed in beeld te krijgen. Ik verwacht tenminste tot het einde van dit jaar nodig te hebben om te komen tot een breed gedragen visie.
- Daarnaast wordt onder leiding van het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving (OFL) toegewerkt naar een Noordzeeakkoord, medio 2019. In het Noordzeeoverleg[18] staat de driehoek energiewinning (naast windenergie ook andere energievormen zoals getijden en biomassa), voedsel (visserij en aquacultuur, zoals teelt van schelpdieren en zeewier) en natuur centraal en worden afspraken voorbereid op de raakvlakken. In de kottervisie kan ten aanzien van visserij verdere uitwerking van het akkoord plaatsvinden.
- De aanleg van windparken biedt ook kansen voor medegebruik in de vorm van bijvoorbeeld aquacultuur en passieve visserij. Zo beginnen via de praktijkgemeenschap Multi-Use Pilots Noordzee op korte termijn experimenten in windparken om oesterbanken te herstellen. Het streven op de langere termijn is een zodanige inrichting van de Noordzee dat alle gebruikers er op een duurzame wijze een gewaardeerde plek kunnen vinden. Het streven is bijvoorbeeld om windmolenparken ook voor grote kotters toegankelijk te houden, en nieuwe verdienmodellen mogelijk te maken voor aquacultuur en zeewierteelt.
- *Kust- en schelpdiervisserij*: de convenanten VIBEG (Visserij in Beschermde Gebieden), VISWAD (garnalenvisserij in de Waddenzee) en het Mosselconvenant zijn samenwerkingen tussen overheid, sectoren en maatschappelijke organisaties gericht op het halveren van de druk op de beschermde gebieden. Dat wordt onder andere bereikt door het verminderen van de druk op de bodem en het vinden van alternatieven voor de mosselzaadvisserij. Daarnaast zullen maatregelen worden genomen om trekvissen weer de ruimte te geven om te trekken, zoals het instellen van visserij-vrije zones bij voorzieningen die zijn aangelegd om de vismigratie te bevorderen, en worden oplossingen gezocht voor de knelpunten in de oestercultures.
- *IJsselmeer*: om te komen tot een duurzame visserij op het IJsselmeer heb ik met de betrokken overheden en maatschappelijke organisaties een actieplan opgesteld[19]. Dit heb ik op 25 maart 2019 naar u gestuurd. Het actieplan wordt de komende drie jaar onder mijn regie uitgevoerd. Dat maakt onderdeel uit van de Agenda IJsselmeer 2050.

[18] Zie https://www.overlegorgaanfysiekeleefomgeving.nl/
[19] Zie Kamerstuk 31 710, nr. 71.

3.5 Agrarisch ondernemerschap: naar nieuwe bedrijvigheid

Er bestaat geen blauwdruk of eindbeeld van hoe kringlooplandbouw eruit ziet. In opdracht van het ministerie van LNV hebben Boerenverstand en het Louis Bolk Instituut wel een analyse gemaakt van hoe boeren in Nederland aan kringlooplandbouw werken en wat voor onderscheid daarin te vinden is.[20] Belangrijke succesfactoren voor kringloopboeren zijn volgens dit onderzoek het integreren van meerdere doelen binnen het bedrijf, diversiteit in producten en diensten (zoals directe verkoop en agrarisch natuurbeheer) en de sterke focus op zuinig en bewust werken (lage financieringslasten). Vaak is dit ingegeven vanuit de gedachte dat je wat je zelf hebt, niet hoeft aan te kopen; daarom zoeken zij voortdurend naar een steeds lager niveau van externe inputs op hun bedrijf. Goede kwaliteit mest of compost en een optimaal functionerend bodemleven resulteert samen met het bewust omgaan met middelen en bronnen ook in een economisch beter rendement.

De ontwikkeling naar kringlooplandbouw vraagt veel van agrarische ondernemers. Ingrijpende veranderingen in de bedrijfsvoering en andere activiteiten op en rond het erf staan op stapel. Ik vind het erg belangrijk dat de overheid, belangenorganisaties, banken en kennisinstellingen hierbij *naast* de ondernemer staan om hem/haar te helpen in die complexe en soms riskante overgangssituatie. Zo wil ik aan de hand van een grondstrategie (zie ook advies Klankbordgroep) werk maken van een van de barrières voor nieuwe bedrijvigheid rond kringlooplandbouw, namelijk de vaak moeizame toegang tot grond: agrarische grond komt niet makkelijk vrij.

Ook wil ik ondernemers ondersteunen die op eigen initiatief en grotendeels met eigen middelen nieuwe technologieën, werkwijzen, organisatievormen en product-marktcombinaties ontwikkelen die bijdragen aan kringlooplandbouw. Ik onderzoek wat we kunnen overnemen van de aanpak van de Startup-Delta, waar startups, investeerders, *launching customers*, overheden en kennisinstellingen samenwerken aan de opbouw van nieuwe bedrijvigheid. Daarnaast wil ik kijken naar versterking van het startup-beleid gezamenlijk met EZK en regio's.

Signaal: Opkomst geïntegreerde bedrijven

Doorgaans delen we agrarische bedrijven in naar hun gespecialiseerde activiteiten: akkerbouw, (glas)tuinbouw, melkveehouderij, rundveehouderij, fruitteelt, etc. Er is een nieuwe groep van bedrijven in opmars, die we geïntegreerde bedrijven kunnen noemen. De zogenaamde Herenboeren zijn hier een aansprekend voorbeeld van.

Deze nieuwe bedrijven combineren meerdere productietakken en richten zich op productie van gewassen en vee met daarbij oog voor maatschappelijke doelen zoals biodiversiteit, boer-burger-relatie, natuur en/of landschap. Hun productiemethoden worden op verschillende manieren geduid: natuurinclusief, agro-ecologisch, *agro-forestry*, regeneratieve landbouw, natuurlijke landbouw etc. Los van de benaming van deze systemen, kiezen de geïntegreerde bedrijven veelal voor kringlooplandbouw als het leidende principe voor de bedrijfsvoering. Deze bedrijven ontwikkelen innovaties en experimenten buiten de bestaande paden en bieden dus echt nieuwe richtingen. Daarmee inspireren zij gangbare ondernemers en zij laten zien dat het anders kan.

Er gebeurt, ook door inzet van mijn ministerie, de rijksdiensten en medeoverheden, al veel om de innovatiekracht van boeren te versterken. In het kader van de realisatie van de visie wil ik die inzet vergroten en nog meer richten op kringlooplandbouw. Dat kan langs drie wegen, zo blijkt uit gesprekken met groepen boeren en tuinders, erfbetreders en adviseurs, en uit verkenningen en andere bronnen:
1) kennisverspreiding en -uitwisseling,
2) experimenteerruimte voor innovaties en
3) toegang tot subsidies.

[20] J.W. Erisman en F. Verhoeven, *Kringlooplandbouw in de praktijk. Analyse en aanbevelingen voor beleid*. Bunnik/Utrecht (Louis Bolk Instituut en Boerenverstand), 2019.

De genoemde grondstrategie beperkt zicht niet tot het faciliteren van nieuwe bedrijvigheid. Veel boeren die willen omschakelen naar kringlooplandbouw zullen immers behoefte hebben aan meer grond. Omgekeerd speelt grond een belangrijke rol bij het stoppen van een bedrijf (b.v. met betrekking tot fiscale afrekening). En die zullen er ook zijn: boeren die willen stoppen.

Beleidsinzet

- Ik wil komen tot een grondstrategie met betrekking tot startende en stoppende ondernemers en ondernemers die willen uitbreiden.
- Met provincies wil ik verkennen welke (aanvullende) instrumenten geschikt zijn voor het faciliteren van stoppende en startende boeren in relatie tot de beschikbare grond. Enkele provincies hebben daar al ervaring mee.
- Ik wil met andere overheden, rijkspartijen en ZBO's/agentschappen nagaan hoe grondposities ingezet kunnen worden voor startende ondernemers die voorop lopen met de ontwikkeling van kringlooplandbouw.
- Met private partijen met een grondportefeuille wil ik in gesprek over hoe we kringlooplandbouw kunnen faciliteren.
- Op korte termijn breng ik een brief uit over innovatie op het boerenerf. Hierin doe ik concrete voorstellen voor de ondersteuning aan boeren en tuinders die via vernieuwing van hun bedrijfsopzet en andere vormen van innovatie de omslag maken naar kringlooplandbouw. Die voorstellen hebben betrekking op:
  - kennis toegankelijk via een landelijk kennisnetwerk,
  - de opleiding en inzet van bedrijfsadviseurs,
  - praktijknetwerken en kennisdoorwerking in de onderzoeksprogramma's van de topsectoren,
  - de bijdrage die het (groen) onderwijs kan leveren,
  - ondersteuning aan boeren en tuinders die experimenteerruimte vragen.

4 Randvoorwaarden op orde krijgen

Om kringlooplandbouw dichterbij te brengen is het noodzakelijk om de juiste condities te scheppen. Die gaan over:

- verbeteren van het verdienvermogen van ondernemers die de overstap willen maken,
- sterker richten van kennis en innovatie op kringlooplandbouw,
- anders benutten van onze internationale omgeving,
- versterken van de verbinding tussen landbouw en natuur,
- vergroten van de waardering voor voedsel en voedselproducenten en versterken van de relatie boer-burger,
- wet- en regelgeving onder de loep nemen.

4.1 Verdienvermogen agrarische ondernemers

Een gezond economisch perspectief voor agrarische ondernemers is een harde voorwaarde om de overstap naar kringlooplandbouw te kunnen maken. Boeren en tuinders moeten in de kringlooplandbouw een goed inkomen kunnen verdienen, kunnen innoveren en gezonde bedrijven in stand kunnen houden en doorgeven. Ik ben de laatste maanden bij meerdere inspirerende bedrijven geweest die de kringloop in praktijk brengen en die daarmee nu vaak een betere economische basis hebben dan daarvóór. Dit bewijst dat boeren niet alleen de verantwoordelijkheid hebben, maar ook nemen om nieuwe verdienmodellen te ontwikkelen. Deze praktijkvoorbeelden laten ook zien dat ketenpartijen en overheden de overstap dienen te ondersteunen en de juiste randvoorwaarden daarvoor te creëren.

Dit betekent allereerst dat er acties nodig zijn om boeren, tuinders en vissers een sterke onderhandelingspositie te geven ten opzichte van hun partners[21]. Dat moet zowel vooraan in de keten (verkopers van veevoer, verpachters) als verderop (afnemers, verwerkende industrie, supermarkten en exporteurs). Als het gaat om nieuwe samenwerking rond kringlooplandbouw verwacht ik veel van de wet duurzaamheidsinitiatieven die in de maak is. Ook de financiering van investeringen is van groot belang (voorwaarden, de beschikbaarheid van kapitaal), evenals de mogelijkheid om beloningen voor maatschappelijke diensten, zoals agrarisch natuur- en landschapsbeheer, te stapelen. Om het verdienvermogen van agrarische ondernemers de komende jaren geschikt te maken voor de omslag naar kringlooplandbouw zijn dus meerdere acties nodig.

Beleidsinzet

- Er komt nog dit jaar een onafhankelijk advies met concrete aanbevelingen aan overheden en ketenpartijen over de randvoorwaarden die essentieel zijn voor het verdienvermogen van de agrarisch ondernemers bij de omschakeling naar circulaire landbouw. Dit advies heb ik gevraagd aan een groep met onafhankelijke experts uit de landbouwpraktijk, de academia en de financiële sector, onder leiding van mevrouw Hester Maij, oud-gedeputeerde van Overijssel.
- Met het bedrijfsovernamefonds voor jonge boeren ontstaat er financiële ruimte om op het moment van en vlak na bedrijfsovername te investeren in duurzame bedrijfsontwikkeling in lijn met de toetsingscriteria van de LNV-visie. Een deel van het budget van het bedrijfsovernamefonds zal bovendien gebruikt worden om het (strategische) ondernemerschap van jonge boeren te versterken.
- De eerder genoemde hoofdlijnen voor een nieuw pachtbeleid[22] moeten ertoe bijdragen dat pachtende boeren kunnen investeren in het bedrijf en de bodem, en dat (jonge) boeren meer mogelijkheden krijgen om via pacht een gezond bedrijf op te bouwen. Een conceptwetsvoorstel wil ik dit jaar in consultatie brengen.

[21] Kamerstuk 28 625, nr. 257.
[22] Kamerstuk 27 924, nr. 73.

- De financieringssector en de overheid bieden boeren die hun bedrijfsvorming willen verduurzamen nu al speciale instrumenten aan, zoals vormen van groenfinanciering. Aanvullend daaraan bekijk ik of het huidige instrumentarium aansluit bij de financieringsbehoefte van boeren en tuinders die de omslag naar een meer circulaire bedrijfsvoering willen maken. Ook voer ik gesprekken met banken en andere financiers, zoals Groenfonds en Invest-NL, over hun financieringsvoorwaarden.
- Om ervoor te zorgen dat de omslag naar kringlooplandbouw en de continuïteit van bedrijven financierbaar is en blijft, wil ik in het najaar met een grote diversiteit aan sleutelspelers een bijeenkomst organiseren over duurzame agrofinanciering.
- Boeren hebben de mogelijkheid om samen te werken om een sterkere positie in de markt te verwerven. Er is echter veel onduidelijkheid onder ondernemers over deze mogelijkheden. Om dat onduidelijkheid weg te nemen en samenwerking te bevorderen wil ik de regels omtrent samenwerking tussen producenten aanpassen. Dit wil ik combineren met voorlichting om de mogelijkheden voor samenwerking onder de aandacht te brengen bij ondernemers.
- Oneerlijke handelspraktijken kunnen een negatieve invloed hebben op innovatie en investeringen en belemmeren daarmee de ontwikkeling van economisch vitale bedrijven. Een aantal oneerlijke handelspraktijken zal daarom wettelijk worden verboden en de Autoriteit Consument en Markt (ACM) zal toezicht houden op de naleving van deze wettelijke bepalingen. Ook komt er een geschillencommissie waar boeren terecht kunnen voor laagdrempelige en onafhankelijk geschilbeslechting.[23]
- De ACM ziet er, conform het regeerakkoord, op toe dat boeren en tuinders hogere prijzen ontvangen van afnemers die bovenwettelijke eisen stellen, bijvoorbeeld ten aanzien van duurzaamheid of dierenwelzijn.
- Ik voer overleg met afnemers, zoals supermarkten, over onder meer hun verantwoordelijkheid bij de verduurzaming van het aanbod en bij de totstandkoming van een redelijke vergoeding voor boeren en tuinders voor duurzaamheidsinspanningen. Ik wil hierover met afnemers nog dit jaar concrete afspraken maken.
- Om meer inzicht te krijgen in de werking van de markten ontwikkelt de ACM een 'agro-nutrimonitor'. Deze monitor maakt duidelijk hoe de prijsvorming in de keten van producent naar consument plaatsvindt en welke knelpunten daar mogelijk bij optreden, in het bijzonder met het oog op de vergoeding voor duurzaamheidsinspanningen. De eerste resultaten van de monitor worden 2020 verwacht.
- De overheid neemt de regie om bij aanvullende beloningen deze zo veel mogelijk te standaardiseren (bijvoorbeeld geënt op kritische prestatie-indicatoren (kpi's)). Op deze wijze kunnen beloningen gestapeld worden.
- Het is belangrijk dat we een goed beeld krijgen van de werkelijke kosten van voedsel, dus inclusief de onbetaalde milieukosten en gezondheidskosten (*true cost accounting*). Samen met maatschappelijke partijen en kennisinstellingen heb ik hiervoor een meerjarenprogramma van praktijkinitiatieven opgezet. Er vinden experimenten plaats, niet alleen om de werkelijke kosten van voedsel helder en wetenschappelijk onderbouwd in beeld te brengen, maar ook om ketenpartijen en consumenten een handelingsperspectief te bieden. Er wordt naartoe gewerkt dat dit programma tweede helft 2019 start.

4.2 Kennis en innovatie richten op omslag

Het werken aan de omslag naar kringlooplandbouw zal veel innovaties en kennisvragen uitlokken en bepaalt daarmee voor de komende jaren de inzet van LNV's kennis- en

[23] Het streven is dat de komende maanden zowel het wetsvoorstel om een aantal oneerlijke handelspraktijken te verbieden als het wetsvoorstel tot wijziging van de Mededingswetgeving voor internetconsultatie worden aangeboden (door resp. de minister van LNV en de staatssecretaris van EZK).

innovatiebeleid[24]. De visie biedt het primaire kader voor de onderzoeksprogrammering en de noodzakelijke samenwerkingsverbanden met onze publieke en private partners - op lokaal, regionaal, Europees en mondiaal niveau. Zo ontwikkelt de Topsector Agri & Food met het bedrijfsleven nieuwe technologieën voor raffinage en product-markt-combinaties voor agrarische reststromen. Het gaat onder meer om plantenresten, dierlijke bijproducten, geraffineerde mestproducten en reststromen uit de voedingsindustrie. Kennisvragen omtrent marktontwikkeling, technologie en ketenborging worden in deze publiek-private samenwerkingen verder doorontwikkeld.

Dit kennis- en innovatiebeleid omvat veel meer dan enkel de publieke investeringen. Vaak is er in de samenleving en meer specifiek op het boerenerf al veel waardevolle kennis beschikbaar en gaat het er juist om te zorgen dat die kennis verder wordt ontwikkeld, verspreid, gedeeld en bedrijfseconomisch kan worden toegepast. Het is essentieel dat kennis ook doorstroomt via het onderwijs, dé bron van de professionals van de toekomst en tevens het aangrijpingspunt voor het bijscholen van bestaande ondernemers en erfbetreders. Een mooi voorbeeld is de 'Green deal natuurinclusieve landbouw groen onderwijs' die ik januari 2019 heb gesloten met provincies, sector en onderwijsinstellingen.

Beleidsinzet

- Eind april jl. heeft het kabinet in het kader van het kennis- en innovatiebeleid voor het thema landbouw/water/voedsel zes missies vastgesteld die aansluiten op de inhoud van de LNV-visie: kringlooplandbouw; klimaatneutrale landbouw; klimaatbestendige landbouw en stedelijk gebied; gewaardeerd/gezond/veilig voedsel; duurzame/veilige Noordzee/oceanen/binnenwateren; Nederland best beschermde delta. In 2019 worden de intensiveringsmiddelen voor toegepast onderzoek bij Wageningen Research (WR) al ingezet voor deze missies.
- Op 1 april 2019 is door de topsectoren A&F/T&U een oproep aan ondernemers uitgegaan voor kennis- en innovatievoorstellen die gericht zijn op deze missies. In november 2019 resulteert dit in concrete onderzoeksinitiatieven die vanaf 2020 worden uitgewerkt. Hiervoor wordt in 2020 €25 mln. ingezet (vanuit WR-capaciteit en PPS-toeslag).
- In juli 2019 stellen de topsectoren een vierjarige kennis-innovatie-agenda op voor de uitwerking van de missies in de periode 2020-2023. Via deze agenda wordt gebouwd aan meerjarige programma's voor bijvoorbeeld vermindering van het gebruik meststoffen, gezonde bodem of herstel en benutten biodiversiteit.
- Tevens wordt onder leiding van EZK gewerkt aan een agenda voor de sleuteltechnologieën, waarbij de topsectoren A&F, T&U, HTSM/ICT specifiek inzetten op versterking van de *cross over* agri-horti-food-tech. Ook de bestaande portefeuille van PPS-projecten binnen de topsectoren A&F en TU heeft veel aansluiting bij de opgaven van de LNV-visie. Kennisoverdracht en benutting naar bedrijven, inclusief boeren en tuinders, wordt mede gestimuleerd via innovatiemakelaars en het MIT-instrumentarium. In de nieuwe kennis-innovatie-agenda zal extra aandacht worden gegeven aan versterking van valorisatie in samenwerking met (regionale) overheden, kennisinstellingen en onderwijs.
- Met het Groenpact (tweede fase) werk ik samen met het bedrijfsleven en het onderwijs aan verdere vernieuwing van het onderwijs, aan innovaties in de praktijk en speel ik in op de veranderende arbeidsmarkt. Centraal staat kennisontwikkeling en kennisdoorwerking over kringlooplandbouw onder meer via lectorenkringen, praktijkgerichte onderzoeken, bijvoorbeeld in het programma praktijkkennis, en doorwerking van de nieuwste inzichten in curricula. De beoogde versnelling wordt gerealiseerd langs vier lijnen: (1) in 2019-2020 wordt onderzoek gedaan naar de gevolgen van de kringloopvisie en de klimaatplannen voor de 'groene' arbeidsmarkt van de toekomst; (2) in 2019-2020 wordt gestart met het herontwerpen van groen kennisnet (GKN) om het in te richten als een interactief digitaal platform, zodat nieuwe inzichten

[24] Zie het werkdocument "Nederland als koploper in kringlooplandbouw vraagt om kennis en innovatie met impact - Kennis- en Innovatieagenda LNV (2019-2030)", te raadplegen via https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-landbouw-natuur-en-voedselkwaliteit/documenten/rapporten/2019/06/16/kennis--en-innovatieagenda-lnv-2019-2030

sneller en meer op de praktijk toegesneden, beschikbaar komen voor beleid, onderwijs en het bedrijfsleven; (3) in 2019-2020 wordt de internationale oriëntatie van het groene onderwijssysteem op onder meer de SDG's (bijvoorbeeld bijdrage aan capaciteitsopbouw en internationaal leernetwerk voor kringlooplandbouw) en de voorbereiding op de internationale arbeidsmarkt versterkt; in 2019-2020 wordt het beroepsonderwijs sterker aangesloten op de LNV-inzet op precisielandbouw en digitalisering door participatie in de proeftuinen, praktijkonderzoek en de ontwikkeling van een kringloopsimulator samen met studenten.

- Digitalisering is van groot belang voor de transitie naar kringlooplandbouw. Tijdens de Grüne Woche heb ik hierover samen met zeventig andere landbouwministers een verklaring ondertekend. De volgende acties vormen logische vervolgstappen:
  - een agenda voor precisielandbouw (zie volgende bullet),
  - de opzet van enkele veldexperimenten (field labs)
  - en het opstellen van een digitaliseringsvisie voor de LNV-domeinen.
- De Nationale Agenda Precisielandbouw is naar verwachting na de zomer klaar. De fieldlabs worden de komende tijd stapsgewijs opgebouwd. Zij kunnen dienen als kraamkamer, samenwerkingsruimte en inspiratieruimte voor het beproeven van kringlooplandbouw. Parallel daaraan laat ik dit jaar een onderzoek uitvoeren naar een landbouwdata-infrastructuur, waarbij de belangen van de agrariërs als uitgangspunt dienen. Begin volgend jaar verwacht ik een digitaliseringsvisie te kunnen presenteren. Voor het sneller opschalen van precisielandbouw in Nederland zijn dit jaar 10 nieuwe telers uit de akkerbouw en melkveehouderij deel gaan nemen aan het programma Nationale Proeftuin Precisielandbouw, en zal een vergelijkbaar in 2020 volgen. Ook zijn nieuwe toepassingen toegevoegd aan het aanbod waaronder vaste rijpaden planning (bodemvruchtbaarheid), precisiebemesting met organische mest (sluiten kringlopen), weidevogelnestbescherming (natuurinclusief) en precisie-irrigatie (klimaatbestendig). De praktijkresultaten en ervaringen worden breed gedeeld zodat de gehele sector, inclusief het groene onderwijs, kan profiteren van de opgedane kennis. Knelpunten worden opgepakt in de genoemde Nationale Agenda.
- In Wageningen start dit jaar het mede door LNV gefinancierde 'Kennisprogramma Data Driven en High Tech' waarin wordt gewerkt aan een nieuwe generatie van zogenaamde 'agrobots'. Dit zijn kleine, lichte, 'slimme', autonoom opererende landbouwmachines waarmee nieuwe typen teeltsystemen kunnen worden gerealiseerd die divers, vitaal en natuur-inclusief zijn.
- In het kader van de Delta-aanpak Waterkwaliteit heeft de minister van Infrastructuur en Waterstaat een Kennisimpuls Waterkwaliteit in het leven geroepen, inclusief budget, waarbinnen kennisinstellingen, marktpartijen, IenW en LNV werken aan een vraaggestuurd kennisprogramma. De relatie landbouw en waterkwaliteit krijgt nadrukkelijk aandacht.
- De laatste jaren worden er goede resultaten geboekt met het inzetten van gedragskennis bij het veranderen van werkwijzen in de landbouw. Zo is vorig jaar een werkwijze ontwikkeld, met en voor akkerbouwers en vollegrondsgroententelers op zuidelijk zand- en lössgrond, met als doel het verbeteren van het moment waarop en de wijze waarop meststoffen op het land worden aangebracht, en de hoeveelheid mest die daarbij wordt gebruikt. Ik wil deze inzichten in gedragscommunicatie benutten bij de omschakeling naar kringlooplandbouw.

4.3 Internationale omgeving

De LNV-visie poogt ook wereldwijd te laten zien hoeveel winst er te behalen is – economisch, sociaal, ecologisch - door ook mondiaal toe te werken naar kringlooplandbouw en meer te gaan werken in regionale kringlopen. Nu betrekt het Nederlandse agrocluster zijn productiemiddelen uit de hele wereld, zet het over de hele wereld de producten af en is het wereldwijd vermaard om zijn hoge productiviteitscijfers. Het buitenland heeft daarmee voor een internationaal georiënteerd land als Nederland een grote invloed op de realisatie van de

visie. De inzet is gericht op drie niveaus: in Europees verband, op het brede algemene internationale vlak en in bilaterale contacten.

De internationale inzet laat zich beleidsinhoudelijk als volgt indelen:
- markten: in- en uitvoer van agrarische producten en diensten;
- kennisontwikkeling en -deling internationaal;
- voedselzekerheid.

Internationale markten

Hoe buitenlandse markten onze producten waarderen heeft veel invloed op de economische positie van de Nederlandse boer. Wij zijn daarin altijd heel succesvol geweest, maar we willen het nu anders doen. De LNV-visie stelt nadrukkelijk dat Nederland internationaal toonaangevend wil blijven. Ook in de toekomst zijn we met onze uitstekende agrologistiek, producten en integrale ketens tot veel in staat. Uiteraard staat de kwaliteit centraal en daar is de productiewijze onderdeel van.

Nederland kan internationaal een prominente rol blijven houden in de vernieuwing van productiemethoden. Het gaat er bijvoorbeeld om een koppeling te maken tussen de maatschappelijke uitdagingen van een land en welke landbouw daarbij kan helpen aan oplossingen. Met onze kennis en producten kunnen we voor andere landen een voorbeeld zijn in duurzame productiemethoden. Tegelijkertijd kunnen wij in andere landen door samenwerking met reeds bekende en nieuwe partijen, nieuwe kennis en kunde opdoen die aansluit bij het kringlooplandbouw gedachtegoed.

Als de productie in Nederland op circulaire principes geschoeid wordt, verandert het voor het buitenland beschikbare aanbod mee. Voor alle sterk op het buitenland gerichte delen van de agrosector – tuinbouw, veehouderij, akkerbouw, visserij - biedt circulair werken goede kansen. We blijven immers een exportland dat het vooral moet hebben van vertrouwde en duurzame productiewijzen, toonaangevende kwaliteiten en – daarmee - hoge toegevoegde waarde. Agrarisch ondernemers die met hun producten op internationale markten actief zijn zullen die toegevoegde waarde nog meer dan nu kunnen baseren op duurzame, circulaire productiewijzen. Handelsbevordering zal zich meer en meer toeleggen op het verder bevorderen van duurzame handel.

Nederland importeert veel agrarische producten en ook in 2030 zal een deel van de producten in de Nederlandse schappen nog uit of via het buitenland komen. Toewerken naar een circulaire land- en tuinbouw in Nederland betekent daarom ook toewerken naar verdere verduurzaming van de import, oftewel de herkomst van deze agrarische producten.

Kennisontwikkeling en kennisdeling internationaal

Meer kennis is nodig over wat de overstap naar een meer circulaire landbouw betekent op internationaal niveau. Aan de ene kant is dat een academische uitdaging. Tegelijk zijn we ons ervan bewust dat via het beroepsonderwijs en de activiteiten van het Nederlandse bedrijfsleven ook veel kennis wordt overgedragen die kan bijdragen aan kringlooplandbouw.

Wageningen Research start strategisch onderzoek naar kringlooplandbouw op mondiale schaal. De relatie tussen water en landbouw staat centraal. Daarmee wordt een bijdrage geleverd aan het verbeteren van de voedselzekerheid in lage- en middeninkomenslanden (met focus op Zuidoost-Azië, Sub-Sahara Afrika, Midden-Oosten/Noord-Afrika). Zowel het landelijk gebied als de relatie stad-land heeft de aandacht. Dit sluit aan bij de wens van het kabinet om Nederlandse expertise en ervaringen ook internationaal beschikbaar te stellen.

De groene onderwijsinstellingen hebben zich via het Groenpact verenigd om internationale onderwijsprojecten op te zetten om de lokale agrarische kennisinfrastructuur te verbeteren. Doel is een betere aansluiting van onderwijs op de arbeidsmarkt, het bevorderen van groen ondernemerschap en het bijdragen aan innovatie.

Nederland ondersteunt het EU-Afrika-partnerschap (LEAP-AGRI) waarin EU-landen samen met Afrikaanse partners werken aan de verbetering van landbouw, gezonde voeding en inkomens in Afrika. De projecten zijn gericht op zowel producenten als consumenten.

Voedselzekerheid in de wereld

Voedselzekerheid realiseren betekent zorgen voor een gezond dieet voor een groeiende wereldbevolking op basis van duurzame voedselsystemen. Het huidige voedselsysteem is echter een bedreiging voor zowel mensen als de planeet. Dit vormt een van de 17 grote opgaven voor een duurzame ontwikkeling, de *Sustainable Development Goals (SDG)*; SDG 2, *Ending Hunger*, streeft naar het uitbannen van honger en ondervoeding, een hoger rendement voor kleinschalige voedselproducenten en voedselsystemen - op land en op zee - op een wijze die bijdraagt aan het behoud van ecosystemen, de weerbaarheid voor klimaatverandering versterkt en land- en bodemkwaliteit verbetert.

Volgens schattingen van de FAO gaat een derde van al het voedsel dat wereldwijd wordt geproduceerd verloren tussen het moment van oogsten en consumptie, *food loss* en *food waste*. Nederland kan hier door het leveren van technologie en koelketenkennis een belangrijke rol spelen. Ook als het gaat om bodemgezondheid, erosie, het kunnen telen op zilte gronden en het leveren van goede uitgangsmaterialen is Nederland graag een partner voor landen waar voedselzekerheid onder druk staat. De brieven over respectievelijk de inzet op voedselzekerheid en biodiversiteit die ik met mijn collega van BHOS naar de Kamer heb gestuurd[25], getuigen van onze gezamenlijke inzet op een grote internationale rol van Nederland bij het bereiken van de doelen van SDG2.

Beleidsinzet

- Aan de vooravond van de vorming van een nieuwe Europese Commissie, heb ik een strategische EU-agenda geformuleerd om kringlooplandbouw verder mogelijk te maken. Ik roep daarbij de EU op om: (I) de posities van boeren, tuinders en vissers te versterken; (II) de bescherming van de biodiversiteit te versterken en beter te integreren in EU-beleid op andere beleidsterreinen en sectoren; (III) de toelating van laagrisico beschermingsmiddelen en nieuwe methodes om gewassen weerbaarder te maken (zoals CRISPR-Cas) te bevorderen; (IV) een innovatieve en duurzame visserij te stimuleren zodat de visserijsector toekomstbestendig wordt; (V) het dierenwelzijn te verbeteren via verscherpte regelgeving; (VI) de productie en de import van agrarische grondstoffen uit derde landen te verduurzamen; (VII) efficiënt gebruik van biomassa en reststromen (waaronder mest) te stimuleren; (VIII) werk te maken van het gebruik van alternatieve eiwitbronnen als diervoeder zoals insecten; (IX) voedselverspilling te verminderen door beter gebruik maken van houdbaarheidsdata en efficiënter gebruik van restromen.
- Het GLB is een instrument waarmee onder bepaalde voorwaarden financiële steun of vergoedingen aan boeren worden gegeven. Nu al biedt het GLB ruime mogelijkheden om kringlooplandbouw en verduurzaming op die wijze te ondersteunen. Ik zet er bij de onderhandelingen over de herziening van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) voor de periode na 2020 op in dat die mogelijkheden sterk zullen toenemen. De inspanningen zullen er dus vooral op gericht zijn om in het proces van de totstandkoming van het Nationaal Strategisch Plan (voor 2021-2027) ambitieuze maatregelen te koppelen aan economisch perspectief voor de boer.[26]
- Nederland zal zich kritischer opstellen in handelspolitieke vraagstukken. De internationale standaarden van goederen die de EU invoert moeten we in samenwerking met de minister van Buitenlandse Handel kritisch bekijken om te zien of we, met in achtneming van de bestaande multilaterale handelsregels, het gelijke speelveld geen geweld aandoen door voor importproducten andere eisen te stellen dan aan producten uit Nederland, en praktijken elders in stand houden die we als onduurzaam beschouwen.
- Dankzij de sterke Nederlandse positie in diverse agroketens hebben wij een verantwoordelijkheid in de duurzaamheid van de teelt in andere delen van de wereld en kunnen we ook daar bijdragen aan de internationale milieu- en natuurdoelen, betere arbeidsomstandigheden en biodiversiteit. Daarom blijven de minister voor BHOS en ik met de belangrijkste partners in de soja-, palmolie-, koffie- en cacao-ketens in gesprek

[25] Kamerbrief 'Op weg naar een wereld zonder honger in 2030: de Nederlandse inzet' (6 juni 2019); Kamerbrief Biodiversiteit: Kamerstuk 26 407, nr. 126.
[26] Zie de recente brief aan de Kamer over het Nationaal Strategisch Plan, Kamerstuk 28625, nr. 264.

over hun ambities voor duurzame productie, verwerking en consumptie, en zetten we ons in voor sector-brede samenwerking en ambitieverhoging. Samen met de minister BHOS zal ik uw Kamer uiterlijk juni 2019 informeren over een hernieuwde nationale cacao-ambitie.

- Nederland heeft zich voor 2030 tot doel gesteld om 32 miljoen mensen permanent uit de ondervoeding te helpen, de productiviteit van acht miljoen boeren te verdubbelen en acht miljoen hectare land onder duurzaam beheer te brengen. Samen met de minister voor BHOS krijgt dit beleid de komende jaren verder vorm in een internationale context waar de oorzaken van honger sterk verbonden zijn. Wij kiezen daarom voor een voedselsysteemaanpak waarbij onderwerpen als conflict, voedselverliezen, digitalisering, kennis en klimaat een plek krijgen in de programmering.
- Ik grijp het Nederlandse voorzitterschap van de Amsterdam Partnership Declaration in juni 2019 aan om de weg naar ontbossing-vrije, duurzame agrogrondstoffen een stap dichterbij ten brengen.
- Als het gaat om het bewerkstelligen van markttoegang in Derde Landen zullen de teams Veterinaire en Fytosanitaire Markttoegang door middel van een transparant afwegingskader duidelijk maken voor welke markttoegangsdossiers, en in welke mate, zij zich gaan inzetten. Leidend daarbij is dat dossiers die aansluiten op de LNV-visie meer inzet verdienen dan andere dossiers.
- De LNV-visie wordt tijdens buitenlandse reizen uitgedragen door bezoeken aan kringloopbedrijven in het buitenland te brengen en door te spreken op relevante (al dan niet door Nederland georganiseerde) podia. De G-20 ontmoeting in Japan in mei is al aangegrepen om de visie te delen met andere landen. Ook de zichtbaarheid op internationale beurzen zal draaien om onderwerpen uit de visie. Ik zal kennis- en onderwijsinstellingen stimuleren om (meer) deel te nemen aan deze internationale uitwisselingen.
- Landbouwraden wereldwijd zijn zich bewust van de internationale kansen die de LNV-visie biedt. Er zijn regionale bijeenkomsten georganiseerd om de visie en de implementatie ervan in de verschillende regio's te bespreken. De Terugkomweek van de Landbouwraden in juni van dit jaar stond eveneens in het teken van de visie.
- De LNV-visie is de basis van het werk van de landbouwraden die in ruim 70 landen actief zijn. Zij hebben door hun positionering in het buitenland een bijzondere mogelijkheid om de LNV-visie in de internationale omgeving te realiseren. Zij kunnen duurzame handel bevorderen, nieuwe partners identificeren, informeren over voorbeelden van kringlooplandbouw in andere landen en het verhaal van de visie uitdragen op een wijze die in andere landen aanslaat.
  Landbouwraden hebben al diverse regionale bijeenkomsten georganiseerd om de visie en de implementatie ervan in de verschillende landen te bespreken. De Terugkomweek van de Landbouwraden in juni 2019 stond niet voor niets in het teken van de visie. De landbouwraden hebben onderling groepen gevormd om de problematiek en oplossingen van thema's omtrent de LNV-visie die in meer landen spelen het komende jaar samen uit te werken. Thema's waar zij zich op richten zijn onder andere de *water-food-energy*-nexus, mest/bodem en *greening/feeding* cities. Bij deze thema's zijn de SDG's - die internationaal bekend zijn - een hulpmiddel.
- Samen met het ministerie van Buitenlandse Zaken werken we aan de oprichting van het Netherlands Food Partnership (NFP), bestaande uit een brede groep van rijksoverheid, bedrijfsleven, maatschappelijke middenveld en kennisinstellingen. Het partnership zal de samenwerking en het delen en ontwikkelen van kennis rond de internationale inzet op voedselzekerheid versterken. Belangrijke aspecten daarbij zijn het bevorderen van duurzame landbouwproductie in ontwikkelingslanden (inclusief klimaatslimme landbouw), voedselsystemen en voeding, in samenhang met de SDG's. Lancering van het NFP is voorzien tijdens de aanstaande Wereldvoedseldag op 16 oktober 2019.

4.4 Verbinding landbouw-natuur

Voor een effectief natuurbeleid zijn een goed beheer en goede water- en milieucondities in natuurgebieden en de grote wateren cruciaal, evenals afronding van het resterende deel van het Natuurnetwerk Nederland (NNN). Voor die condities is de relatie met de omgeving belangrijk. Een soortenrijke landbouw met minder milieudruk is een cruciale factor om de biodiversiteitsopgaven te realiseren. De landbouw heeft daarom een belangrijke sleutel in handen voor het keren van de afname in de biodiversiteit. Met kringlooplandbouw kunnen we dit realiseren, want dat leidt tot minder emissies, minder verliezen van grondstoffen en biedt ruimte aan natuur en biodiversiteit op het boerenland. De recente presentatie van het VN-rapport over mondiale achteruitgang van biodiversiteit bevestigt het belang dat we omschakelen naar kringlooplandbouw.

Mijn streefbeeld voor 2030 is een biodivers agrarisch landschap, waar boeren met de natuur samenwerken om voedsel te produceren en zorg te dragen voor de kwaliteit van het landschap.

Biodiversiteit

Het uitgangspunt is dat de integratie van (functionele) agrobiodiversiteit op het bedrijf gecombineerd met sterk verminderde emissies en zorg voor het landschap, leidt tot een algehele verbetering van biodiversiteit in agrarisch gebied én in natuurgebieden. Bovendien draagt agrobiodiversiteit bij aan kringlooplandbouw. De randvoorwaarden zijn dat de voedselproductie met respect voor en in evenwicht met de leefomgeving plaatsvindt, waarbij mest onderdeel is van de natuurlijke kringloop en emissies zo laag mogelijk zijn.

Vorig jaar is het Deltaplan Biodiversiteitsherstel opgesteld door achttien leiders uit de land- en tuinbouw, retail, agro-industrie, wetenschap en natuur- en milieuorganisaties. Ik maak met de kwartiermakers afspraken over de meerjarige rijksinzet die voor dit Deltaplan nodig is, onder andere bij het verkennen van verdienmodellen. Ook zal ik de praktijkkennis en ideeën van de partijen die het Deltaplan dragen, betrekken bij het herzien van wet- en regelgeving. Met deze beleidsinzet geef ik tevens invulling aan de oproep van de Kamer om bij de maatregelen om de teruggang van insecten te keren, het verdienmodel van boeren als zware prioriteit aan te merken.[27]

De ideeën uit het Deltaplan over onder andere de biodiversiteitsmonitor en landschapselementen betrek ik bij de GLB-pilots[28] en het Nationaal Strategisch Plan. Inmiddels heb ik budget vrijgemaakt voor ondersteuning van het uitvoeringsproces en voor onderzoek conform de aanpak van het Deltaplan.

Beleidsinzet

- Voor de realisatie van de biodiversiteitsopgave is verbinding van landbouw en natuur cruciaal. In lijn met de systeemverantwoordelijkheid van het rijk en de inspanningen van provincies heb ik bijvoorbeeld afspraken gemaakt met de landbouwsector over maatregelen die leiden tot minder stikstofemissie. In het kader van het IBP-Vitaal Platteland werk ik met decentrale overheden in vijftien kansrijke gebieden aan verbinding van biodiversiteits- en landbouwopgaven.
- In mei 2019 heb ik het vierde samenwerkingscontract tussen een boer en Staatsbosbeheer mogelijk gemaakt en er zullen nog vele volgen. Hierdoor wordt gericht enkele duizenden ha vrijkomende pachtgronden van Staatsbosbeheer ingezet om boeren te ondersteunen bij de ontwikkeling van een meer natuurinclusieve bedrijfsvoering. Met de experimenten willen Staatsbosbeheer en LNV (in samenwerking met provincies, de landbouwsector en onderzoeksinstituten) kennis opdoen voor de verdere ontwikkeling van de natuurinclusieve landbouw en meer goede voorbeelden laten zien.
- Vooruitlopend op het nieuwe GLB experimenteer ik ter bevordering van natuurinclusieve landbouw en toename van bijen/insecten met de uitbreiding van het areaal bloemrijke

[27] Kamerstuk 26 407, nr. 118.
[28] Kamerstuk 33 576, nr. 135.

akkerranden in GLB-pilots. De uitvoering gebeurt in samenwerking met boerencollectieven en gebiedscollectieven voor agrarisch natuurbeheer en provincies.

- In lijn met de bodemstrategie[29] wil ik vanuit het nieuwe GLB jaarrond bodembedekking op akkers stimuleren. Dit is voor bodem, biodiversiteit en de klimaatopgave een goede maatregel, zo blijkt uit proefprojecten in Flevoland. De verdere invulling hiervan volgt in het Nationaal Strategisch Plan voor het nieuwe GLB.
- Ik zet kennisgelden in voor het verder ontwikkelen en in de praktijk toepassen van het stelsel van kritische prestatie-indicatoren (kpi's) dat in het kader van het Deltaplan wordt opgezet. Ik streef naar verbreding van dit stelsel naar de volle breedte van de doelen van de LNV-visie.

Diversiteit in landschap

Diversiteit in landgebruik is een stimulans voor biodiversiteit. Daarom wil ik manieren vinden om de verschillende landschapselementen op en naast het boerenland uit te breiden en te verweven met een diversiteit aan productiegronden, bijvoorbeeld door het stimuleren van kruidenrijk grasland en mengteelt.

Beleidsinzet

De volgende acties komen bovenop een groot aantal andere die de afgelopen jaren reeds op gang zijn gekomen. Het gaat – naast het al genoemde Deltaplan Biodiversiteitsherstel – om de Bijenstrategie, de Green Deals Natuurinclusieve landbouw, het Koplopersnetwerk voor Natuurinclusieve Landbouw en de ondersteuning van een coördinatiepunt voor vernieuwende, natuurgeoriënteerde, agrarische netwerken.

- Het behoud en herstel van verscheidenheid aan landschapselementen wil ik opnemen in het nieuwe GLB.
- Samen met de provincies verken ik de opzet van een investeringsregeling voor het aanleggen van landschapselementen. Daarmee wil ik een significante toename van landschapselementen – en daarmee biodiversiteit – in het agrarisch gebied bereiken. Besluitvorming hierover verwacht ik eind 2019. Ik zal u in het najaar verder informeren naar aanleiding van de motie-De Groot[30] en het onderzoek naar landschapselementen.
- Ik ondersteun desgewenst de verbreding en verdieping van de door het Deltaplan Biodiversiteitsherstel ontwikkelde biodiversiteitsmonitoren voor de melkveehouderij en naar de akkerbouw.
- Samen met de provincies wil ik eind 2019 een verkenning starten naar instrumenten om biodiversiteit in het landschap en de rol van de agrarische bedrijven hierin beter te waarderen.

4.5 Waardering voedsel en relatie boer-burger

Boer en burger

Voldoende en gevarieerd eten van hoge kwaliteit, leveringszekerheid daarvan, gegarandeerde voedselveiligheid en dat alles tegen een lage prijs, vinden we in Nederland vanzelfsprekend. Consumenten hebben vaak nauwelijks weet van wat erbij komt kijken om dit voor elkaar te krijgen en van de effecten die hun voedselkeuzes kunnen hebben voor voor mens, dier en leefomgeving. Ook de Klankbordgroep Landbouw die ik heb ingesteld na het uitbrengen van de visie, stelt vast dat de afstand tussen burgers, consumenten en de boeren als voedselproducenten steeds groter is geworden. Het is ook een thema waar groepen als Boer Bewust terecht aandacht voor vragen. Groter bewustzijn van de herkomst van voedsel kan ertoe bijdragen dat consumenten minder voedsel verspillen en andere keuzes maken in hun aankoopgedrag. En dit kan leiden tot meer verbondenheid met en een hogere

[29] Kamerstuk 30 015, nr. 58.
[30] Kamerstuk 33 576, nr. 158.

waardering voor de inspanningen van boeren, tuinders, vissers en andere voedselproducenten.

Gelukkig groeit de belangstelling van consumenten voor voedsel uit de nabije omgeving. Ook zien we steeds meer pioniers die erin slagen kortere lijnen tussen producenten en afnemers te leggen. Koplopers hebben zich verenigd in de Taskforce Korte Ketens. Hun doel is om op regionaal niveau effectiever te kunnen samenwerken. Veel van de opgaven die voortvloeien uit deze visie vragen om een goede verbinding tussen de samenleving en de landbouw. Ik ben blij te constateren dat er vanuit de sector diverse initiatieven gestart zijn om hieraan te werken, waarbij wederzijds begrip tussen burgers en boeren het vertrekpunt is.

Onder het motto *Voldoende, veilig, gezond en duurzaam, voedsel voor iedereen!* hebben vertegenwoordigers van onder meer de landbouw, levensmiddelenindustrie, zorginstellingen, horeca, supermarkten, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen op de Nationale Voedseltop (januari 2017) meer dan dertig concrete acties en ambities gepresenteerd. De Slotverklaring van de Nationale Voedseltop en de gepresenteerde acties en ambities zijn mede gebruikt als bouwstenen voor de LNV-visie en het Nationaal Preventieakkoord. Voor de voortgang van de afspraken, zie bijlage 3.

Beleidsinzet

- Een aantal initiatiefnemers heeft aangegeven samen te willen werken in een actieprogramma waarin van elkaar leren, gezamenlijk ontwikkelen van vaardigheden om verbindend te ondernemen en meer gezamenlijke focus op maatschappelijke thema's centraal staan. Ik acht het van groot belang dat dit gebeurt en wil dit gezamenlijke actieprogramma ondersteunen, samen met LTO en NAJK.
- Ik ondersteun de opbouw van de Taskforce Korte Ketens (een initiatief van de Transitiecoalitie Voedsel) en haar activiteiten. De Taskforce is gestart met een regiotoer om de obstakels in beeld te brengen die korte ketens op het gebied van logistiek, data en verkoopkanalen hinderen.
- Er zijn veel ondernemers die het initiatief hebben genomen zich op de markt te onderscheiden, met een werkwijze die past bij kringlooplandbouw. Om deze pioniers te ondersteunen heb ik een gesprekstafel georganiseerd om met partijen uit de keten te zorgen voor een goed klimaat voor dergelijke initiatieven. Deze initiatieven kunnen vervolgens worden bijgestaan door teams als de bovengenoemde taskforce.
- Het rijk zal zorgen voor advisering op maat van kleinschalig opererende producenten van streekeigen, regiogebonden producten over voedselveiligheid, aansluitend bij de activiteiten die worden uitgevoerd vanuit het Actieplan Voedselveiligheid in opvolging van het advies van de commissie Sorgdrager naar aanleiding van de fipronilzaak in 2018.
- Ik zal samen met de Europese Commissie dit najaar een congres organiseren voor producenten van streekproducten in Nederland. Doel hiervan is meer bekendheid te geven aan de voordelen van Europese bescherming van streekproducten.
- Voor streekproducten wordt een proefproject opgezet om een goed beeld te krijgen van waar streekproducten worden geproduceerd en waar ze worden afgezet. Het proefproject moet leiden tot een breder inzetbare monitor.
- Ik zal tijdens werkbezoeken actief de diverse vormen van verbindingen tussen boeren en burgers onder de aandacht van consumenten brengen.
- In het kader van de jaarlijkse terugkerende Dutch (Agri) Food Week (DFW) ondersteun ik de inzet op de verbinding boer/tuinder en samenleving en de waardering van ons voedsel.

Voedselverspilling

Onlosmakelijk verbonden met kringlooplandbouw is het bouwen aan een circulair voedsel-systeem. De huidige voedselverspilling leidt tot onnodig verlies van waardevolle middelen en producten. Meer waardering en respect voor voedsel en voedselproducenten is vereist. Het doel van het beleid tegen voedselverspilling is dat we in 2030 in lijn met Sustainable

Development Goal 12.3 – een doel dat door de EU is onderschreven – de voedselverspilling in Nederland halveren van 2 miljoen ton naar ongeveer 1 miljoen ton/jaar.

Om voedselverspilling te voorkomen en de waardering voor voedsel te vergroten, zet ik in op drie lijnen: *awareness*, activatie en adaptatie, oftewel:
- het bewustzijn over voedselverspilling bij consumenten vergroten,
- de consument en de ketenpartijen, waaronder supermarkten, stimuleren om minder te verspillen en
- het aanpassen van gebruiksnormen, in zowel sociaal (gedragsnorm) als juridisch opzicht (wet- en regelgeving).

Ik ondersteun, onder meer financieel, *Samen tegen Voedselverspilling*, een samenwerking van inmiddels 52 bedrijven en organisaties uit de gehele voedselketen en de toeleverende industrie. *Samen tegen Voedselverspilling* is het nationale platform dat partijen bij elkaar brengt, een brede beweging in gang zet en uitvoering geeft aan een systematische aanpak van voedselverspilling.

Beleidsinzet

- Samen met de partners van de Green Deal 'Over de datum?' organiseer ik een publiekscampagne over houdbaarheid, naar verwachting te lanceren in de tweede helft van 2019. Doel van de campagne is duidelijk te maken wat de te-gebruiken-tot (TGT)- en tenminste-houdbaar-tot (THT)-data betekenen en hoe daarmee om te gaan.
- Ik begin dit jaar een aanpak tegen voedselverspilling, gericht op de horeca. Cateraars, hotels en restaurants worden geholpen met concrete oplossingen in hun keuken. De klanten kunnen iets doen door de keuze te maken om de grootte van hun portie aan te passen en eventueel een restjesdoosje (*foody bag*) mee naar huis te nemen. Het voorkomen van voedselverspilling zal ook een thema worden in het horeca-beroepsonderwijs.
- Ik zal begin 2020 met jongeren een bijeenkomst houden om te komen tot aansprekende ideeën over het vergroten van waardering voor voedsel.
- In opdracht van LNV heeft WUR een (kwalitatief) onderzoek uitgevoerd naar de functie van de cosmetische aspecten in de EU-specifieke handelsnormen en de mogelijke gevolgen van afschaffing daarvan. Het rapport, evenals mijn inzet hierop in de EU, verwacht ik u nog deze zomer te kunnen aanbieden.
- Met diverse ketenpartijen voer ik overleg over structurele oplossingen voor verspilling in de groente- en fruitsector. Deze zomer verwacht ik met hen te kunnen komen tot afspraken waarin alle ketenpartijen laten weten op welke wijze zij hun (keten)verantwoordelijkheid nemen.
- Bedrijven in de hele keten kunnen gebruik maken van een voucherregeling die door mij via *Samen tegen Voedselverspilling* beschikbaar is gesteld. Hiermee kunnen bedrijven voordelig expertadvies krijgen over het voorkomen en verminderen van voedselverspilling of het tot economische waarde brengen van onvermijdbare reststromen binnen hun bedrijfsprocessen. *Samen tegen Voedselverspilling* onderneemt ook tal van andere activiteiten, zoals de publiekscampagne 'Hoe verspillingsvrij ben jij?'.

4.6 Wet- en regelgeving

Wet- en regelgeving is op drie manieren van direct belang om de omslag naar kringlooplandbouw te kunnen versnellen: (1) door binnen-wettelijke experimenteerruimte te creëren kan de toepassing van nieuwe technieken of werkwijzen worden vergemakkelijkt en daarmee meer ruimte worden geboden voor innovatie en het leren van praktijkervaringen, (2) door concrete belemmeringen in bestaande wet- en regelgeving structureel weg te nemen die de omslag naar kringlooplandbouw in de weg staan en (3) door bestaande regelgeving waar nodig te actualiseren, te stroomlijnen of aan te vullen om de gewenste transitie te maken.

Om onder randvoorwaarden experimenten mogelijk te maken, zijn de volgende vormen van wetgeving denkbaar:

- het formuleren van wettelijke eisen in de vorm van doelvoorschriften;
- het opnemen van de mogelijkheid om een vrijstelling, ontheffing, vergunning of erkenning te verlenen;
- het opnemen van een uitdaagrechtbepaling (*right to challenge)* (zie bijvoorbeeld artikel 4.7 van de Omgevingswet);
- experimenteerregelingen mogelijk maken waarin tijdelijk wordt afgeweken van hogere regelgeving.

Belemmeringen wegnemen

Parallel hieraan worden de komende tijd voor gekende belemmeringen in wet- en regelgeving op het gebied van mest en afval, zowel nationaal als in EU-verband, bekeken hoe deze kunnen worden aangepakt, zonder afbreuk te doen aan het beschermingsniveau van gezondheid en milieu zoals dat nu door die regelgeving wordt gewaarborgd. Voorbeelden hiervan zijn:

- EU-Meststoffenverordening,
- Nitraatrichtlijn,
- Kaderrichtlijn Water,
- Verordening dierlijke bijproducten,
- Kaderrichtlijn Afval (taskforce herijking afvalstoffen),
- Europese verordening voor het transport van afvalstoffen,
- TSE-regelgeving en de regels voor het houden, voeren en gebruik van insecten en wormen zowel in diervoeder als t.b.v. technische toepassingen,
- biotechnologiewetgeving,
- de regeling, in het kader van het nieuwe GLB, voor het stimuleren van landschaps-elementen en tegengaan van het scheuren van grasland, beide ter bevordering van biodiversiteit op agrarische grond,
- Verordening gewasbescherming (REFIT).

Deze inventarisatie wordt aangevuld met de ervaringen uit bijvoorbeeld Regio Deals, IBP-VP en het programma Ruimte in Regels dat de afgelopen jaren binnen het voormalige ministerie van EZ heeft gelopen.

Veel beleid is de afgelopen jaren ontstaan als gevolg van knellende omstandigheden in de veehouderij in relatie tot omgevingskwaliteit. Ik denk dan met name aan de PAS en het systeem van fosfaatrechten. Ik wil deze of andere instrumenten inzetten om gewenste ontwikkelingen in het kader van kringlooplandbouw te stimuleren, naast het verdelen van schaarste. Het gaat om het ontwikkelen van een mix van instrumenten, waaronder handhaving, waarmee realisatie van de kringlooplandbouw in de praktijk kan worden (bij)gestuurd.

Beleidsinzet

- Ik wil bestaande regelgeving optimaliseren door het wegnemen van belemmeringen in de bovengenoemde regelgeving.
- Ik voer een verkenning uit naar de mogelijkheid om het beleid gericht op vermindering van stikstofdepositie in Natura 2000-gebieden en het stelsel van fosfaat- en dierrechten beter in te kunnen zetten in het kader van de kringlooplandbouw.

5 En nu verder

LNV-begroting

Van de LNV-begroting 2019 wordt rond €135 miljoen beleidsmiddelen (excl. uitvoerings- en handhavingskosten) besteed aan activiteiten die bijdragen aan de doelen van de LNV-visie. Dit betreffen bijvoorbeeld uitgaven op het gebied van verduurzamen veehouderij, energietransitie glastuinbouw, gewasbescherming, biodiversiteit, voedselzekerheid, en kennis en onderzoek op deze thema's.

Daarnaast zet ik het geld van de enveloppen uit het regeerakkoord in om de doelen uit de visie te realiseren; gelden voor natuur en waterkwaliteit (€40 miljoen), warme saneringen veehouderij (€200 miljoen), jonge boerenfonds en klimaat. De bestaande en nieuwe middelen voor het topsectorenbeleid richt ik op de missies voor landbouw en voedsel waarbij LNV erop stuurt dat die optimaal bijdragen aan de prioriteiten uit de LNV-visie. Zo is voor innovaties die aansluiten op de kringlooplandbouw en klimaatbestendige landbouw €25 miljoen beschikbaar in 2020.

Het is mijn voornemen om de middelen die beschikbaar komen voor het Klimaatakkoord integraal in te zetten, dat wil zeggen op een manier waarmee zij tevens zoveel mogelijk bijdragen aan de in dit realisatieplan genoemde andere doelen.
Eerder in deze brief is al gewezen op het belang van de inzet van het GLB voor het realiseren van de doelen van de LNV-Visie.

Afwegingen ten behoeve van het Nationaal Strategisch Plan

In de komende periode zullen de contouren van het nieuwe GLB verder worden uitgewerkt in het Nationaal Strategisch Plan. Daarbij zal gezamenlijk gezocht worden naar een goede balans tussen stimulansen en voorwaarden die nodig zijn om de diverse gestelde doelen effectief te realiseren. Vanwege de samenhang van diverse beleidsterreinen, de doelen en de inzet van maatschappelijke partijen, is het belangrijk dat deze keuzes transparant en in samenhang met elkaar worden gemaakt, bijdragen aan de ontwikkeling naar kringlooplandbouw en de maatschappelijke prestaties reflecteren. Europese middelen moeten dusdanig worden ingezet dat ze effectief bijdragen aan de beleidsthema's die voor Nederland belangrijk zijn.

Monitoring

Om de voortgang van de LNV visie 2030, met accent op kringlooplandbouw, te kunnen bewaken is een beleidsmatige monitoring en evaluatie nodig. Over de opzet hiervan is een advies gevraagd aan Wageningen Research in afstemming en samenwerking met PBL, RIVM en Louis Bolk Instituut. Dit advies richt zich op verdere concretisering van de meetlat uit de visie aan de hand van beschikbare indicatoren, en bevat voorstellen voor verbeteringen en of nieuw te ontwikkelen indicatoren. De nadruk ligt op verdere concretisering van mogelijke verbeteringen rond kringlooplandbouw voor vijf thema's: bodem-bemesting, diervoeding, biodiversiteit, klimaat en voedselconsumptie.

De opzet en inrichting van het monitorings- en evaluatiesysteem moet echter niet alleen een beleidsmatige sturing en verantwoording op het niveau van impact en resultaten van beleid ondersteunen. Het moet het ook voor ondernemers mogelijk maken om aan de hand van indicatoren prestaties te kunnen volgen en of stapelen in de tijd, en hiervoor te worden beloond. Bijvoorbeeld door het belonen van maatschappelijke diensten vanuit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) krijgt de landbouw steun om duurzamer te worden.

De omslag naar kringlooplandbouw is een zoektocht. Monitoring moet ook helpen om voortdurend scherp te blijven op 'doen, leren en beter doen'. Een goede set procesindicatoren kan daarbij helpen. Op basis van het uitgebracht advies van WR, dat voor de zomer 2019 gereed is, zal een uitwerkingsplan worden opgesteld om te komen tot een operationeel evaluatie- en monitoringsysteem. De fasering en resultaten hiervan worden

verantwoord in de reguliere voortgangsrapportage behorend bij het Realisatieplan LNV visie 2030.

Netwerkvorming

Januari jl. is het online-loket 'Doe mee met de omslag naar kringlooplandbouw' geopend. Boeren, tuinders, vissers en andere betrokkenen met een initiatief of vraag op het gebied van kringlooplandbouw kunnen zich hier melden. Inmiddels zijn hier rond 150 inzendingen ontvangen. De reacties laten een breed palet aan interessante initiatieven zien, van individuele ondernemers die op het eigen bedrijf een stap zetten richting kringlooplandbouw tot samenwerkingsverbanden die gebiedsgerichte projecten realiseren. Veel ondernemers zijn individueel of gezamenlijk al aan de slag met onderwerpen als emissiebeperking, beter gebruik van mest, ander gebruik van organische stof, bodemvruchtbaarheid, natuurinclusieve landbouw en het verkorten van de keten tussen duurzame voedselproducent en -consument.

De reacties laten vele voorbeelden zien van economisch volhoudbare kringlooplandbouw in de praktijk. Waar deze initiatieven vragen hebben over kringlooplandbouw of over de aanpak van hun eigen ideeën, pakt mijn ministerie deze op, in voorkomende gevallen met provincies, gemeenten en waterschappen. Boeren en tuinders die aanlopen tegen belemmerende wet- en regelgeving, worden door het al bestaande Agroloket verder geholpen. Voor financiële vragen verwijzen we naar de mogelijkheden van regelingen bij RVO.

Veel betrokkenen bij deze initiatieven willen ook graag hun kennis en ervaring delen of zoeken de samenwerking met anderen. Dit is een goede basis voor de doorgroei van dit 'Doe Mee-loket' naar een platform, waar initiatieven aan elkaar verbonden kunnen worden en goede voorbeelden kunnen worden getoond ter inspiratie van anderen. Het doel van dit platform is immers om te laten zien hoe breed het scala aan betrokken partijen is, hoe uiteenlopend de uitdagingen in de praktijk zijn en hoeveel bijzondere ondernemers aan de slag zijn om de kringlooplandbouw mogelijk te maken. Offline zullen we partijen met vergelijkbare uitdagingen en vragen aan elkaar verbinden. Zo ontstaan nieuwe netwerken van partijen die stappen willen maken. In september 2019, een jaar na het verschijnen van de visie, nodig ik al deze partijen en netwerken uit voor een dag over 'De staat van de kringlooplandbouw'. Dat zal ook de start betekenen voor het genoemde on-line platform.

Naar een steeds actueel realisatieplan

Over het bereiken van de doelen die in dit plan gesteld zijn, het nemen van de genoemde maatregelen en de resultaten van de hier aangekondigde acties wil ik transparant zijn. Ik ben voornemens uw Kamer halfjaarlijks te informeren over de voortgang van het realisatieplan. De basis hiervoor vormt een 'realisatieboek' dat ik direct na deze brief ga opstellen. Dit zal een gedetailleerde en actuele weergave van de voortgang van de realisatie bieden. Om mijn regierol goed te kunnen invullen – zorgen voor tempo, bieden van overzicht en ruimte maken voor diversiteit – maak ik hier een online toegankelijk document van.

Leiding geven en afspraken maken

Hierboven schreef ik dat de transitie naar kringlooplandbouw vraagt om leiderschap; niet alleen van mij, maar ook vanuit bedrijfsleven, medeoverheden en maatschappelijke organisaties en economische sectoren zoals de energie, de bouw, de chemie en het transport. Dit vraagt om durf, onderling vertrouwen en wederzijds respect.

Er is bereidheid tot samenwerking en *commitment* nodig. Daarom wil ik mij de komende periode inspannen om dat waar wij gezamenlijk aan werken, zoveel mogelijk in afspraken te gieten, als ware het contracten. Niet om elkaar mee om de oren te slaan, maar om elkaar in de zoektocht naar nieuwe toekomstperspectieven vast te houden en om progressie te kunnen boeken.

Bijlagen

1. Meetlat geconcretiseerd

Deze visie is geen blauwdruk, maar ook niet vrijblijvend. Zij geldt voor het rijksbeleid en het is de wens van het kabinet dat zij ook andere beslissers als meetlat gaat helpen om afwegingen te maken.

Waar kunnen dan – samengevat – beleidsvoornemens, plannen, voorstellen en dergelijke op worden getoetst?

1. dragen ze bij aan het sluiten van kringlopen, het terugdringen van emissies en het verminderen van verspilling van biomassa in het gehele voedselsysteem? Zie hoofdstuk 2
2. draagt ze wat betreft visserij bij aan een duurzaam bestandsbeheer zonder schade aan de natuurlijke omgeving? Zie paragraaf 3.4
3. versterken ze de sociaaleconomische positie van de agrarisch ondernemer in de keten? Zie paragraaf 4.1
4. leveren ze een bijdrage aan de klimaatopgave voor landbouw en landgebruik? Zie diverse verwijzingen naar het klimaatakkoord in wording
5. bevorderen ze de aantrekkelijkheid en vitaliteit van het platteland en dragen ze bij aan een bloeiende regionale economie? Zie paragraaf 2.3
6. leveren ze winst op voor ecosystemen (water, bodem, lucht), biodiversiteit en de natuurwaarde van het boerenlandschap? Zie paragraaf 2.1 en 4.4
7. is het dierenwelzijn meegewogen? Zie paragraaf 3.1 en 4.3
8. leveren ze een bijdrage aan de erkenning van waarde van voedsel en het versterken van de relatie tussen boer en burger? Zie paragraaf 4.4
9. versterken ze de positie van Nederland als ontwikkelaar en exporteur van integrale oplossingen voor klimaatslimme en ecologisch duurzame voedselsystemen? Zie paragraaf 4.3

Naast deze toetsingscriteria gelden voedselveiligheid en -kwaliteit altijd als basisvoorwaarden.

2. Bloemlezing regionale initiatieven

[toelichting op de kaart in hoofdstuk 2.3]

I Regiodeals

Naam regiodeal	***Focus***
Food Valley	scoort op bijna alle criteria van de LNV-visie
Natuurinclusieve landbouw	direct verband met LNV-visie, scoort sterk op sluiten kringloop/vermindering emissies, kwaliteit ecosysteem, biodiversiteit, natuurwaarden, landschap en vitaliteit platteland/regionale economie.
Achterhoek	scoort vooral op sluiten kringloop, verbeteren bodemkwaliteit, vitaliteit platteland en regionale economie en innovaties in de agrosector. Opschalen pilot Kunstmestvrije Achterhoek (experimenteerruimte vanuit 6e nitraatactieprogramma)
Flevoland (visserijsector):	verduurzaming IJsselmeervisserij is één van de twee pijlers van de Regio Deal
Groene Hart	versterken marktpositie agrarische ondernemers, klimaatopgave landbouw en landgebruik, vitaliteit platteland/regionale economie (handelingsperspectief boeren, nieuwe verdienmodellen) en kwaliteit ecosysteem, biodiversiteit en natuurwaarden landschap.

II Gebieden IBP vitaal platteland

Naam	***Focus***
1 Natuurinclusief Westerkwartier	Het ontwikkelen van natuurinclusieve verdienmodellen en een waardevol landschap voor en door boeren.
9 Zuidoostelijke zandgebieden	Via samenwerking tussen overheden opschalen van kansrijke proeftuinen op het gebied van o.a. mest, nieuwe teelten, klimaat.
10 Heuvelland	Via verduurzaming grondgebruik en ontwikkeling van een robuuster watersysteem naar herstel van Europees beschermde natuur en minder wateroverlast in het Heuvelland van Zuid-Limburg.
11 Van Gogh	Een nieuw partnerschap tussen landbouw en natuur in het Van Gogh Nationaal Park in oprichting vormt de basis voor een aantrekkelijk en klimaatbestendig landschap met economisch perspectief.
14 Amsterdam Wetlands	Vanuit verzamelde energie wordt gebiedsgericht uitwerking gegeven aan verschillende thema's (bodemdaling en klimaat, landbouw en natuur, recreatie en toerisme).

III GLB- pilots

Naam pilot	***Focus***
Akkerbouw: Met regionaal maatwerk naar een groenere akkerbouw	Regionale sturing op effectieve vergroening akkerbouw, natuurvriendelijke bouwplannen
Groen en productief en levend limburg	Transitie natuurinclusieve landbouw stimuleren, erfbetreders betrekken, knelpunten wet- en regelgeving
Methodiekontwikkeling Hoe? Zo!	Ontwikkelen en testen & demonstreren, Planvormings- en sturingssystematiek op gebiedsniveau, gewaardeerde landbouw, vanuit markt en maatschappij, ondersteund door GLB
Kleinschalig cultuurlandschap	Kleinschaligheid waarderen, kringlopen sluiten, samenwerking met Vruchtbare Kringloop Achterhoek
Veenweidegebieden vergroening waterrijke veenweidegebieden	Stimuleren bodem en klimaatdiensten, toetsen draagvlak, borging en beloning, afstemming met zuivelketen
Melkveehouderij: de kievit als boegbeeld voor vergroening	Samenbrengen gebiedsopgaven rond biodiversiteit, klimaat water ea in " kievitlandschap", ontwikkelen sturingsmodel voor gebiedsgerichte vergroening
Sectorale bouwstenen bedrijfsgerichte verduur-zaming in nieuw GLB	Per sector ambities boeren verkennen, focus op conditionaliteit en eco-regeling, landelijk afstemming keteninitiatieven (biodiversiteitsmonitor

Ruwe bloemlezing van onafhankelijke groepen in de Regio, die al werken in lijn met de LNV visie versie 3 juni 2019

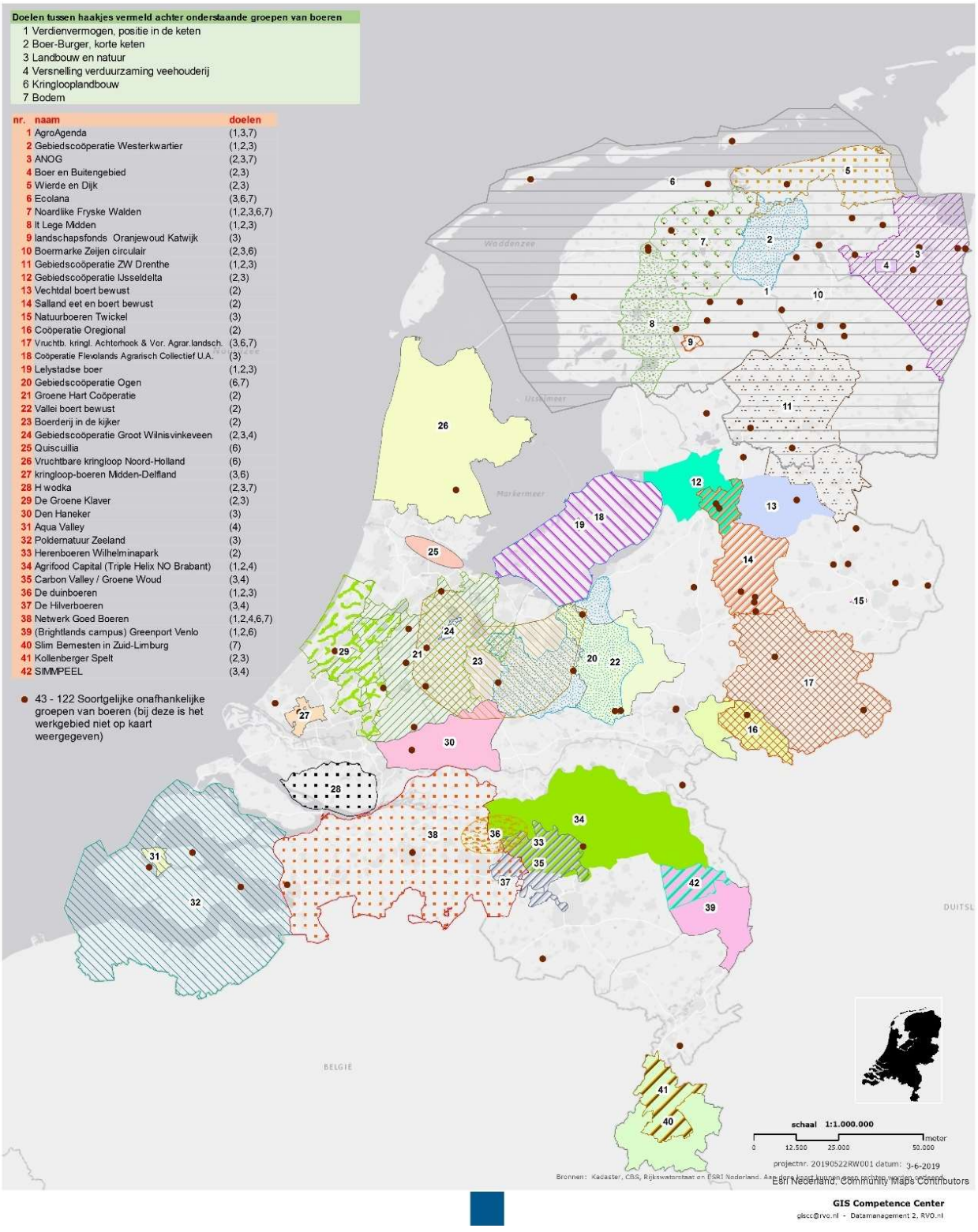

3. Voortgang afspraken Voedseltop 2017

Op de Nationale Voedseltop (januari 2017) hebben vertegenwoordigers van onder meer de landbouw, levensmiddelenindustrie, zorginstellingen, horeca, supermarkten, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen meer dan dertig concrete acties en ambities gepresenteerd en zijn met een slotverklaring gekomen.

Voldoende, veilig, gezond en duurzaam, voedsel voor iedereen!
Ons eten verandert. De manier waarop het geproduceerd wordt ook. Dat is onontkoombaar. Gezond eten is goed voor je, je voelt je ook fitter en zit lekkerder in je vel. En de aarde kan de huidige wijze van voedselproductie niet aan. Voor onze kinderen moet er wereldwijd genoeg en goed te eten zijn. Wij willen dat Nederland over 5 tot 10 jaar wereldwijd de onbetwiste koploper is in veilige, gezonde en duurzame voeding en een duurzame land- en tuinbouw. Het Nederlandse bedrijfsleven kan hiermee een concurrentievoordeel verwerven. Dat kan ons lukken als we samenwerken: boeren, tuinders, producenten, supermarkten, horeca, scholen, zorginstellingen, maatschappelijke organisaties, onderzoekers en de overheid. Dat gaan we doen.
Slotverklaring Nationale Voedseltop

De Slotverklaring van de Nationale Voedseltop en de gepresenteerde acties en ambities zijn mede gebruikt als bouwstenen voor de LNV-visie 'Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden' en het Nationaal Preventieakkoord. Veel zaken uit de Voedseltop zijn terug te vinden in de visie, zoals de werkelijke kosten van voedsel en de Toekomstvisie gewasbescherming en de bodemstrategie.
Hieronder is voor enkele specifieke "Voedseltop" acties, die het meest relevant zijn voor de LNV-visie, aangegeven wat de stand van zaken is. Ook wordt kort de relatie tussen enkele acties en het Nationale Preventieakkoord weergegeven.

We willen een duurzame voedselproductie. We gaan voor de laagste uitstoot van broeikasgassen per product wereldwijd. Op langere termijn wordt onze voedselproductie klimaatneutraal. We gaan de reststromen uit de voedselketen hoogwaardig hergebruiken in het kader van de circulaire economie. Door zo ons grondstoffenverbruik te verminderen, dragen we ook bij aan de oplossing van het klimaatvraagstuk.

- In het Ontwerp Klimaatakkoord hebben de deelnemers aan de sectortafel Landbouw en Landgebruik aangegeven de taakstellende opgave (3,5 Mton CO_2-eq) te accepteren en aanvullende mogelijkheden te zien om te komen tot een reductie in Nederland van ca. 6 Mton CO_2-eq in 2030. Klimaatvriendelijke consumptie is een van die mogelijkheden en met name gericht op het gedragsverandering bij consumenten, resulterend in minder voedselverspilling, meer consumptie van groenten en fruit en een groter aandeel eiwitten op plantaardige basis en lagere eiwitinname.
- Momenteel zijn 52 stakeholders uit de voedselketen aangesloten bij Samen Tegen Voedselverspilling. De ambitie is om uiterlijk in 2030 t.o.v. 2015 de voedselverspilling in Nederland te halveren (= SDG 12.3). Om de ambitie te realiseren zijn vier actielijnen ontwikkeld, waaronder een actielijn gericht op innovaties bij bedrijven en een actielijn gericht op consumenten.
- Voortkomend uit de Green Deal "Over de datum" wordt een campagne ontwikkeld over houdbaarheidsdata en hoe die op eenvoudige wijze (TGT = veiligheid ; THT = kwaliteit) gelezen en begrepen moeten worden.

We gaan schade voor de natuur (planten en dieren) minimaliseren en willen over tien jaar het internationale voorbeeld zijn hoe landbouw en natuur zelfs in een intensief gebruikt gebied in goede harmonie kunnen zijn.

- In december 2018 heeft een brede maatschappelijke beweging het Deltaplan Biodiversiteitsherstel naar buiten gebracht. De deelnemers willen laten zien dat door betere samenwerking en het stimuleren en waarderen van grondgebruikers het mogelijk is om het biodiversiteitsverlies om te buigen naar herstel. Andere partijen worden nadrukkelijk uitgenodigd aan te sluiten.

Iedereen – vanaf jongs af aan en een leven lang – leert over voedsel.

- Het programma Jong Leren Eten loopt zoals gepland; in het schooljaar 2017/2018 zijn 400 scholen aan de slag gegaan met de Gezonde School, thema voedsel/voeding. Ook in

het schooljaar 2018/2019 is eenzelfde aantal scholen actief, waaronder veel VO- en MBO-scholen.

Er komen nieuwe innovatieve producten op de markt met bijvoorbeeld meer groente en plantaardige eiwitten.

- In de SBIR 'Plantaardig eiwit op je bord' (budget € 1,8 miljoen) zijn 14 voorstellen voor een haalbaarheidsonderzoek toegekend. Het gaat onder andere om het ontwikkelen van gezonde noten en bonensnacks en het ontwikkelen van een groente-soja worst voor gezinnen met kinderen en lagere inkomensgroepen.

We werken internationaal samen, zorgen daarbij ook dat eventuele risico's voor mensenrechten en milieuschade in de productieketens worden aangepakt. We delen onze kennis en kunde zodat honger en ondervoeding de wereld uit is in 2030.

- Met het ondertekenen van het IMVO Convenant Voedingsmiddelen eind juni 2018 hebben partijen afgesproken ernaar te streven om in de voedingsmiddelenketens binnen drie tot vijf jaar substantiële stappen van verbetering te bereiken voor groepen die negatieve effecten ervaren.

We maken de gezonde keuze makkelijker en aantrekkelijk. Voor consumenten moet het mogelijk zijn om lekker en gezond te eten door gezond aanbod in de schappen van de supermarkt, in de horeca, in zorginstellingen, onderweg, op het werk, op school en bij de sportclub.

- De ondertekenaars van het Nationaal Preventieakkoord hebben afgesproken uiterlijk in 2020 een voedselkeuzelogo te introduceren. De keuze voor het logo wordt eind 2019 genomen op basis van onder meer onderzoek naar consumentenbegrip VWS heeft onderzoeksopdracht geformuleerd en aanbesteed.
- In het Nationaal Preventieakkoord is tevens de ambitie uitgesproken dat het aanbod in de horeca, zorginstellingen, onderweg op het werk, op scholen en bij sportclubs gezonder wordt. Hiervoor zijn diverse ambities opgenomen in het Akkoord, die in samenspraak met belanghebbenden worden uitgevoerd.

We maken de samenstelling en de herkomst van ons voedsel inzichtelijk via het etiket, voorlichting en online applicaties.

- Om de productsamenstelling te volgen is in 2018 een nieuwe werkwijze ontwikkeld. In de nieuwe werkwijze wordt gebruik gemaakt van productgegevens in de Levensmiddelendatabank van het Voedingscentrum. De productgegevens worden door supermarkten en fabrikanten aangeleverd. Door de nieuwe werkwijze zijn gegevens over veel meer producten beschikbaar (ruim 50.000 producten).
- Het Voedingscentrum heeft in 2018 de Kies-ik-Gezond app geïntroduceerd. Met deze app kunnen consumenten op eenvoudige wijze zien welke voedingswaarde en ingrediënten levensmiddelen bevatten. Ook wordt aangegeven of betreffend product past in de Schijf van Vijf.

We gaan gezonder en duurzamer eten, volgens de adviezen van het Voedingscentrum. We maken ons eten gezonder. Met minder zout, verzadigd vet en suikers in bestaande en nieuwe producten. En met nieuwe menusamenstellingen in de horeca.

- Het Voedingscentrum is rond de Schijf van Vijf de campagne "*Eetwissel*" gestart. De campagne, die gefinancierd is door LNV en VWS, heeft als doel mensen te inspireren en te motiveren om duurzamer en gezonder te eten.
- Koninklijke Horeca Nederland en Dutch Cuisine werken samen om actief aandacht te geven aan 'verduurzaming' van de menukaart in de Nederlandse horeca. Dutch Cuisine stelt in 2019 elk seizoen een nieuw impact menu beschikbaar aan de Nederlandse horeca. Het impact menu zorgt voor een lage CO_2-uitstoot. Het eerste Dutch Cuisine Impact Menu – het wintermenu - werd gelanceerd tijdens de vakbeurs Horecava.
- Het Nationaal Actieprogramma Groenten en Fruit (NAGF) richt zich op het stimuleren van de consumptie van groenten en Fruit in Nederland. De speerpunten waar het NAGF op inzet zijn de consumptie van groenten en fruit in jonge gezinnen, de gezondheidszorg en out of home. Ook worden via het Nationaal Preventieakkoord versnellingen afgesproken tussen CBL, Veneca en GroentenFruitHuis om samen met de overheid te komen tot een structurele jaarlijkse toename van de consumptie van groente en fruit via de diverse afzetkanalen.

4. Advies Klankbordgroep landbouw LNV-Visie

Aanbieding advies

Op 17 mei bood IJsbrand Snoeij namens de klankbordgroep dit advies aan. Hij schreef:

"Graag bied ik namens de grootst mogelijke meerderheid van de klankbordgroep onze praktijkvisie aan.

Op 9 april gaf het ministerie het duidelijke en uitdagende verzoek aan de klankbordgroep om met een eigen advies/ praktijkvisie te komen. Doelstelling is input te leveren voor het realisatieplan van de kringloopvisie 'landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden'. Na enig beraad besluiten we de handschoen op te pakken en voltrekt zich een boeiend proces van visieontwikkeling via gesprek, ontmoeting, discussie, mail, bellen, chat.

Het resultaat is een visie die veel praktijkvoorstellen en voorbeelden aanreikt waar in het realisatieplan rekening mee zou moeten worden gehouden (praktijktoets-doel van ons als klankbordgroep)

Het visiestuk kent ook een toekomstbeeld. Want zonder ambitie geen vonk, zonder vonk geen vuur. Voor sommigen gaat dit vergezicht niet ver genoeg. Vergezichten dagen ons wel uit om de praktijk ook geheel anders te zien of vorm te geven. Die spiegel heeft elke ondernemer nodig. We hebben niet zo zeer een definitie van kringlooplandbouw opgesteld (de kringloopvisie bevat daar al drie pagina's tekst van). Maar wel woorden gegeven aan ons toekomstbeeld. De ambitie is er bij iedereen om koploper te willen zijn in kringlooplandbouw. Laten we ook de inspiratie en leeromgeving creëren die iedere ondernemer inspireert. Want dat het anders moet is duidelijk en dat wil een ieder van ons!

Ik ben blij met wat er ligt, helaas niet unaniem, maar door iedereen (!) is veel tijd, energie en niet in de laatste plaats vreugde gestoken in de visieontwikkeling.

Dat dit een begin mag zijn van een mooie reis naar kringlooplandbouw en vooral naar een duurzame landbouw- en voedselproductie, die zo dringend nodig is en landbouw, natuur, voedsel en samenleving en waardevol en verbonden maakt."

Aanleiding

De primaire land- en tuinbouw in Nederland kenmerkt zich door een grote mate van ondernemerskracht, innovatie en flexibiliteit. Al decennia lang heeft de sector zich weten aan te passen aan nieuwe uitdagingen waarvoor ze kwam te staan. Ook in dit tijdperk staat de land- en tuinbouw voor grote uitdagingen.

De land- en tuinbouw is een sector die kwetsbaar is door de nadruk op kostenverlaging, productieverhoging en schaalvergroting. Dit is ook ten koste gegaan van biodiversiteit, milieu, kwaliteit drinkwater en aantrekkelijkheid van het landschap. Ook is de afstand tussen burgers, consumenten en de boeren als voedselproducenten steeds groter geworden. Onze aarde, Nederland heeft een visie nodig die bijdraagt aan een duurzamere landbouw en voedselproductie. Die visie is in september 2018 door het ministerie van LNV opgesteld en heeft de naam kringloopvisie gekregen. Bij kringlooplandbouw komt zo min mogelijk afval vrij, is de uitstoot van schadelijke stoffen zo klein mogelijk en worden grondstoffen en eindproducten met zo min mogelijk verliezen benut (www.rijksoverheid.nl).

Hoofdkenmerken kringloopvisie (bron: kringloopvisie LNV)

De inzet van het kabinet is dat kringlopen van grondstoffen en hulpbronnen in 2030 op een zo laag mogelijk – nationaal of internationaal – schaalniveau zijn gesloten en dat Nederland koploper is in kringlooplandbouw. Aanvullende doelen daarbij zijn:

- Economische positie van de boer in de keten zo dat in de kringlooplandbouw een goed inkomen verdienen, kunnen innoveren en gezonde bedrijven in stand kunnen houden
- Onze waardering voor het voedsel moet groter worden, voor consumenten, grootverbruikers en horeca (…). De afstand tussen primaire producenten en burgers moet kleiner worden
- Prominente rol voor verbetering productiemethoden. Efficiënter produceren van voedsel in kringlopen zonder dat schade wordt toegebracht aan ecosysteem
- Nieuwe verdienmodellen
- De relatie tussen landbouw en natuur is onverminderd urgent, want juist daar is op dit moment voor de biodiversiteit de meeste winst te behalen.

Klankbordgroep (bron: verslag klankbordgroep 18 februari 2019).

De minister Carola Schouten geeft aan dat de praktijk enorm nodig is bij het tot stand brengen van het realisatieplan. De klankbordgroep bestaat uit praktiserende (agrarische) ondernemers en is ingesteld omdat de kennis en kunde van boeren en tuinders uit de praktijk heel waardevol is om te komen tot een realisatieplan. De visie is nog globaal en bij het realisatieplan gaat het over de vraag: hoe realiseren we dat? Wat is er nodig om de boer een keuze te laten maken? De bedrijven zijn divers en iedereen wordt perspectief gegeven in het licht van een combinatie van maatschappelijke wensen en waarden. Voorwaarde is dat de ondernemingen rendabel moeten blijven. In het realisatieplan worden thema's benoemd op basis waarvan doelen worden gesteld en afspraken gemaakt. Deze zullen in deze klankbordgroep worden besproken maar ook eigen thema's kunnen worden aangedragen. "Jullie zijn een stem van de sector en de spreekbuis van de individuele ondernemer. Houd ons scherp. De aftrap is nu van wat in het realisatieplan gaat komen. Jullie kunnen daaraan bijdragen", aldus de minister.

Vraag om advies aan klankbordgroep

Tijdens het tweede overleg (9 april) met de klankbordgroep kwam de vraag of de groep zelf met een advies kan komen voor het realisatieplan. De klankgroep heeft zichzelf toen de opdracht gegeven om met een advies te komen. Dit betekent dat de klankbordgroep actieve input levert voor het realisatieplan.

Resultaat/ advies/ visie

In dit (korte) adviesdocument geven wij als klankbordgroep onze visie op het onderwerp kringlooplandbouw. Dit document is ingestoken vanuit ambitie en vanuit de praktijk. Wij geloven dat ambitie en toekomstbeeld richting gevend zijn voor wat we willen bereiken. Voor een grote groep boeren heeft ambitie ook aansluiting nodig op de bestaande praktijk.

Ambitie

De klankbordgroep kringlooplandbouw heeft de ambitie om als Nederland koploper te willen zijn in kringlooplandbouw. De klankbordgroep wil de innovatiekracht en praktijkervaring van de ondernemers en sectoren maximaal gaan aanspreken bij het concreet maken van de visie. Wij erkennen dat niet iedere sector het zelfde wil/kan en dat niet iedereen even snel kan. We willen elkaar wel kunnen uitdagen om steeds een stapje verder te gaan. Inspireren en leren van elkaar in een bottom-up proces helpt daarbij.

Uitgangspunten bij ons advies

Zoals de kringloopvisie aangeeft is het leggen van verbindingen tussen alle partijen die bij de omslag naar kringlooplandbouw een rol hebben, de sleutel tot succes. Die verbindingen komen tot stand als we vanuit vertrouwen in en uit respect voor elkaar rekenschap geven van ons handelen. Ruimte scheppen voor de ambities en krachten van boeren en tuinders en hun organisaties. Binnen de klankbordgroep is er een breed gedragen wens om de omslag naar kringlooplandbouw vorm te geven vanuit vertrouwen. Dit besef leeft sterk bij de boeren en zij willen hier op een oprechte manier de nodige inspanningen voor leveren.

De visie

Bij de opstelling van ons advies zijn wij uitgegaan van de visie zoals die door het ministerie is neergelegd. Deze visie zullen we samen verder met elkaar moeten vormgeven. Wij zien het zo voor ons dat het ministerie hierbij primair de kaders stelt (als het ware het 'speelveld' bepaalt) en vervolgens de verschillende sectoren wordt gevraagd om dit verder vorm te geven (dus om het 'spel' te spelen).

Concreet vertaald naar ons als klankbordgroep dan stellen we ons het volgende voor:
Het speelveld bestaat eruit dat alle bedrijven en sectoren zich gaan ontwikkelen op de volgende thema's: *circulariteit, (bio)diversiteit, klimaatneutraal, emissievrij (zowel op GWB als uitstoot als emissie bodem), soevereiniteit en transparantie (en er zijn er meer..),* zowel per thema als geïntegreerd. En dat binnen de context van de eigen locatie: bodem, landschap, (sociale-) locatie, omgeving en productie. Bij soevereiniteit wordt bedoelt dat boeren in staat moeten zijn zelf keuzes te maken en niet afhankelijk hoeven te zijn van bijvoorbeeld vreemd vermogen, premies of subsidies, zelf hun afzet kunnen bepalen. Bij transparantie wordt bedoeld dat boeren een open dialoog aangaan met de samenleving en actief uitleggen hoe het eten van Nederland wordt geproduceerd (uit de anonimiteit,

knelpunten open bespreken). Naast sectoren zien we ook een innovatie (competitie) rol voor verschillende thematische netwerken van ondernemers, zoals biologische landbouw, technologische landbouw, natuur inclusieve landbouw. Het ministerie zorgt voor een experimenteerwet, investeringsprogramma's en een beloningssystematiek. Hierbij moet ook aandacht zijn voor ondernemers die de transitie naar kringlooplandbouw onvoldoende kunnen maken. Aansluiting bij de praktijk is essentieel. Daarom geven wij graag in overweging om elke sector de gelegenheid te bieden om een eigen uitvoeringsplan op te stellen. Dus elke sector wordt gevraagd om - bij voorkeur in samenwerking met andere sectoren - een eigen route te bedenken, eigen maatregelen te nemen en zelf ook het uiteindelijke doel te bepalen dat haalbaar is (de stip die op de horizon wordt gezet). We dagen elkaar hierbij uit om de beste te willen worden. We vragen nadrukkelijk ook ruimte en zorg voor koplopers en koploperinitiatieven.

Belangrijke proceskenmerken

Om de transitie naar kringlooplandbouw te maken, is een goed proces belangrijk. Dit kan op de volgende manier worden bereikt:
- Lokale en regionale samenwerking tussen bedrijven en sectoren en overheden is essentieel om de omslag te maken. Geef de regio ook voldoende ruimte en vertrouwen om een eigen (gebieds- specifieke) invulling te geven (subsidiariteit) en stimuleer dit ook.
- Zorg voor een positief proces vanuit de waardering voor onze voedselproducenten die tevens de beheerders van ons landschap zijn. Zoek hier ook de juiste partners bij, dus partijen die willen bouwen en hierbij ook verantwoordelijkheid willen nemen.
- Probeer de energie erin te houden en een zo groot mogelijke groep agrariërs mee te nemen.
- Kringlooplandbouw is niet van vandaag op morgen gerealiseerd. Het is een proces van de lange adem. Dit betekent dat er afspraken gemaakt moeten worden over zaken als consistentie van beleid, verdienvermogen en weerbaarheid tegen 'de waan van de dag'.

Bij het realiseren van een kringloopvisie vindt de klankbordgroep het belangrijk dat de maatschappij, de overheid en de markt en boeren gezamenlijk optrekken om de gestelde doelen te bereiken. De agrariër kan het niet alleen; het is een verantwoordelijkheid van alle betrokkenen en we hebben verschillende instrumenten nodig.

In deze notitie geven we ook voorbeelden van maatregelen. Er zijn er ongetwijfeld meer, maar deze punten willen we nu in elk geval noemen. Deze maatregelen zijn samengevat onder een aantal thema's zoals maatschappij & politiek, economie aspecten en technische aspecten.

Thema Maatschappij & politiek

De omslag naar kringlooplandbouw is een opdracht voor de gehele maatschappij, niet alleen voor de agrarische sector zelf. Dit moet als volgt worden ingevuld:
- Overheid en maatschappij en boeren trekken gezamenlijk op om de omslag naar kringlooplandbouw te maken, en deze met elkaar dienen en stimuleren met een open mindset.
- Zorg voor samenhang in beleid. Er zijn meer uitdagingen dan kringlooplandbouw alleen (klimaat, biodiversiteit, etc.). Het is van belang om de invulling van deze uitdagingen goed op elkaar af te stemmen, zodat boeren uitdagingen ook goed op kunnen pakken en er overzicht is.
- Kringlooplandbouw mag niet leiden tot een grotere administratieve druk op het boerenerf.
- Creëer ruimte (financieel, fysiek, wet- en regelgeving) om initiatiefnemers te stimuleren en biedt ook experimenteerruimte.
- Bekijk kringlooplandbouw lokaal waar het kan. Kringlopen kunnen en moeten ook bovenregionaal en internationaal gesloten worden en dit is ook noodzakelijk om het gewenste doel te bereiken.
- Er zijn meer wegen die naar Rome leiden: geef ruimte voor diversiteit in de invulling van het begrip kringlooplandbouw. Let hierbij ook op het verschil in bedrijfsstijlen: iedere onderneming is anders, dus biedt ruimte voor maatwerk.

Thema Economie

Het is onze overtuiging dat kringlooplandbouw alleen kan slagen als dit ook leidt tot versterking van de economische positie van boeren. Hiervoor is het volgende noodzakelijk:
- Belangrijk is met elkaar te zoeken naar voldoende verdienvermogen. Het ministerie geeft ook aan dat dit nodig is om de omslag naar kringlooplandbouw te kunnen maken (zie de

9 ijkpunten achterin de Kringloopvisie, zie de instelling van de Taskforce Verdienvermogen o.l.v. Hester Maij). Het is van belang dat de overheid hierin een actieve rol speelt omdat oplossingen niet zonder meer alleen uit de markt zullen komen (vgl. de energietransitie en de financiële stimulansen die hiervoor zijn gecreëerd).
- Geef weer ruimte aan voedselsoevereiniteit; boeren hebben een betere positie in de keten nodig om duurzaam te kunnen ondernemen. Verander de rol van de ACM; de ACM moet niet alleen kijken naar de laagste prijs voor de consument maar ook naar een eerlijke prijs voor de producent, teneinde samenwerkingen tussen boeren mogelijk te maken (vgl. het falen van het Kip van Morgen concept).
- Het is van groot belang dat de omslag naar kringlooplandbouw gedaan kan worden vanuit een goede concurrentiepositie. Dat vraagt om innovatiekracht, visie en ondernemerschap, waar de boeren ook voor staan. Een level playing field is een belangrijke randvoorwaarde voor kringlooplandbouw (desgewenst kunnen we vanuit de verschillende sectoren ook voorbeelden aanreiken waar marktverstoring plaatsvindt).
- Voor kringlooplandbouw is bedrijfsopvolging door jonge boeren essentieel. Hiertoe is nodig dat het vak niet alleen economisch aantrekkelijk is maar ook maatschappelijk (het moet fijn zijn om boer te zijn).

Thema Techniek

Voor alle sectoren is kringlooplandbouw (technisch) haalbaar. Boeren vragen hier van de overheid:
- Stimuleer extensievere bouwplannen; beloon boeren die meer (onrendabele) rustgewassen telen.
- Creëer meer mogelijkheden / ruimte voor de aanwending van bewerkte en onbewerkte dierlijke mest op het boerenbedrijf ter vervanging van kunstmest. Alle nutriënten die worden afgevoerd via het geproduceerde voedsel, moeten via dierlijke mest ook kunnen worden aangevoerd om de bodemvruchtbaarheid op peil te houden (wat essentieel is voor een toekomstbestendige landbouw).
- Zorg voor (veel) meer ruimte om reststromen te benutten, zoals swill, maaisel, slachtafval, Betacal, etc. Er zijn tegenwoordig voldoende technische mogelijkheden om evt. fytosanitaire bedreigingen van deze reststromen het hoofd te bieden.
- De verkaveling van percelen in Nederland moet worden verbeterd. Herintroduceer hiervoor het middel van de verplichte ruilverkaveling. Met een dergelijk instrument kunnen ook makkelijker verbindingen worden gelegd met andere vormen van landgebruik (natuur, water, etc.).
- Bied zoveel mogelijk ruimte voor samenwerking tussen verschillende bedrijven; neem (wettelijke) belemmeringen hiervoor weg (bijv. de eisen met betrekking tot blijvend grasland). Maak het mogelijk om via bedrijfscombinaties nutriëntenkringlopen te sluiten.
- Om het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen significant te kunnen verminderen moet er meer ruimte en ondersteuning komen voor (innovaties bij) de snelle veredeling van gewassen.

Thema geïntegreerde bedrijven (boer-burger, natuur inclusieve landbouw, nieuwe verdienmodellen)

- Stimuleer de ontwikkeling van nieuwe verdienmodellen
- Maak ruimte voor onderzoek met een vraagarticulatie van onderop
- Stimuleer netwerkvorming en professionalisering van de startups
- Ontwikkel een grond-strategie, zodat toegang tot grond mogelijk wordt, ook in relatie tot bedrijfsovername en omschakeling van bestaande bedrijven
- Faciliteer innovaties met nieuwe wet- en regelgeving (experimenteerwet) in plaats van de innovaties door wijzigingen in bestaand wettelijk kader proberen te passen
- Stimuleer peer-vorming
- Voorkom regulering op maatregelen-niveau, maar biedt een ontwikkelkader
- Richt campagnes op burgers t.b.v. awareness
- Ontwikkel een open-source kennisplatform waar kennis van natuurinclusieve landbouw en kringlooplandbouw gehaald en gebracht kan worden

Barneveld, 16 mei 2019